

Fráter Erzsébet emlékezete

I.

Válogatta és szerkesztette:
Andor Csaba

Madách Könyvtár - Új folyam 3.

A sorozat eddig megjelent kötetei:

- 1. I. Madách Szimpózium (1995)**
- 2. II. Madách Szimpózium (1996)**

**A Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium
és a Madách Irodalmi Társaság közös kiadása**

Balassagyarmat - Budapest
1995

Készült Szegeden, 1995-ben
Felelős kiadó: Fábián Jánosné igazgató
Műszaki szerkesztő: Andor Csaba
Borító: Nagy Márta

ISBN 963
ISSN 1219-4042

TARTALOM

BEVEZETŐ

ELŐSZÓ

I. FRÁTER ERZSÉBET ÉLETE

Csécse - Cséhtelek - Csesztve
Alsósztrégova - Cséhtelek - Nagyvárad
A haláltól az újratemetésig

II. FRÁTER ERZSÉBET LEVELEI

III. EGY PÁLYATÁRS KÖSZÖNTŐJE

IV. MADÁCH VERSEI FRÁTER ERZSÉBETHEZ

Vadrózsák
Leg szebb költészet [első változat]
Leg szebb költészet [második változat]
Boldogság és szenvedély
Otthon
Borúra derű
Lélekerő
Távolból <Erzsi>hez
Egy vetélytárshoz
Hozzá mint nőhöz
Fogságomból

V. VÁLÁSI SZERZŐDÉS

VI. EGY SZERENCSÉTLLEN NŐ GYÓNÁSA

VII. BALOGH KÁROLY JEGYZETEI

VIII. HÁROM GYÁSZHÍR

A KÖNYV ELŐFIZETŐI

BEVEZETŐ

Sorozatunk második kötetében azokat a korabeli információkat tesszük közzé, amelyek Fráter Erzsébetre vonatkoznak. A fennmaradt kevés szöveg meglehetősen heterogén, közös vonásuk csupán annyi, hogy közvetlenek; részben Fráter Erzsébettől, részben olyan személyektől származnak, akik őt személyesen ismerték. A szűkebben vett dokumentumok közül csupán a válási egyezséget közöljük. Több más, elsősorban a válás utáni korszakból származó, a tartásdíj késedelmes folyósításával kapcsolatos dokumentum található Leblancné Kelemen Mária könyveiben (*Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárban és Újabb Madách Imre-dokumentumok a Nógrád Megyei Levéltárból és az ország közgyűjteményeiből*).

Ezúton mondunk köszönetet Matzon Frigyesné Balogh Annának, aki édesapja jegyzeteit hozzáférhetővé tette.

Terveink között szerepel további kötetben vagy kötetekben számot adni arról, ki hogyan látta Fráter Erzsébetet a halála után.

ELŐSZÓ

Utolérhetetlen figyelmességnek és kitüntetésnek tartom, hogy Andor Csaba neves Madách-kutató *Fráter Erzsébet Emlékezete* című kitűnő könyve előszavának megírására felkértek. Elégtétel és lelki megnyugvás is részemre, mert ezzel - úgy érzem - én is tettem ismét valamit Fráter Erzsi rehabilitálása érdekében.

Becsületes, érzékenylelkű és mélyen igazságszerető szüleimtől örökölt természetemnek és karakter egyházi és világi nevelőimnek közös érdeme természetemnek azon beállítottsága, hogy mindég a bűnösnek, a megalázottnak, az elítéltnak, megszólt- vagy megrágalmazottnak igyekeztem pártján állni. Életelvem: üldözni a bűnt, de szeretni a bűnöst, mert minél több emberi gyarlóság ütközik ki valaki életében, annál több szeretetre és megértésre van szüksége. Csak így emelhetjük fel a nemesebb, tisztább régiókba! Egy nagyváradi számtantanár panaszkodott nekem: Püspök úr, az én fiamban egy angyal és egy ördög van elrejtve, néha mindent el lehet érni vele, néha pedig semmit sem. Mit csináljak? Ezt feleltem: Mikor az ördög jön elő, annál inkább kell szeretni és több megértést tanúsítani vele szemben. Meggyőződése, hogy Fráter Erzsébet is másként fejezi be élete utolsó szakaszát, ha több megértést, szeretetet kapott volna. Állítom azt is, hogy sok ember csak kis részben felelős elítélendő életstílusáért, nagyobb részét ősei, akiktől szerencsétlen természetet örökölt, vagy környezete, kik nevelték s hatással voltak rá, szinte rá állították a negatív életútra. Egy hasonlattal élve: Ha egy testen valahol kifakad egy véres-gennyes furunkulus, ott az egész test kidobandó anyaga távozik. Így egy-egy személyben egész, vagy résztársadalom bűne, gyarlósága.

Fráter Erzsébet hamvait ezen fenti megfontolások alapján exhumáltam és helyeztem el a nagyváradi „Barátok temploma” (Váradolaszi) kriptájában. Rehabilitálni óhajtottam a „feslett életű” megbélyegző szemléletből. S gondolom, ez sikerült is azzal, hogy nő, protestáns és életrajzírói többsége szerint feslett élete ellenére egy római katolikus templom kriptájába mentettem földi maradványait, hol Ady szavaival élve szent böjtű kámzsás barátok szép árnyéka veszi körül.

Mindezekhez még azon tényt említem meg, hogy teljesen bizonyos, a kriptában Madáchné hamvai nyugosznak. Ugyanis mindkét sírt kihantoltattam és Fráter Erzsébet kishúga (szintén Fráter Erzsébet) sírjában alig találtam valamit, mivel korán elhunyt. Ellenben Madáchné csontváza szinte teljesen ép volt, koponyájában pedig még a fogak is mind benne voltak.

A rehabilitálásra való törekvés ténye mellett még három szempont indított Fráter Erzsébet emlékének megőrzésére:

1. - Szent meggyőződése, hogy Madách: „Az ember tragédiája” nem született volna meg, ha Fráter Erzsébettel kötött házassága nem így végződik és Erzsébet nem így fejezi be életét, ahogy történt. Tehát Fráter Erzsébet érdeme is a nagy mű létrejötte.
2. - A Fráter-család legismertebb tagja Fráter (Martinuzzi) György egyik püspök-elődöm volt, Nagyvárad 44. püspöke 1535-1551 között. De Fráter Lóránd dalszerző-nótáskapitányt is nagyon tisztetem, kinek éppen most december 4-én helyeztünk el emléktáblát Érsemjénben nagy ünnepség keretében.
3. - A Klobusiczky-család tagjai is nem messze Fráter Erzsébet mostani nyughelyétől vannak eltemetve. Mintegy 100 méterre a Barátok templomától áll a Mizeri-templom, ennek a kriptájában nyugszanak.

Meghatóak Fráter Erzsébet halála előtti szinte utolsó szavai: „Reménykedjetelem együtt, hogy a Legfőbb Bíró engem nem az elvetemültek közé fog besorolni. Ő a mi mindent megbocsátónk... Viszontlátásra egy jobb világban, ahol én vele, az előttem eltávozottal megtisztultan és büntetlenül fogok találkozni!”

Aki így tud meghalni, azt - hiszem - az Úristen is rehabilitálta!

Isten áldja meg mindazokat, akik a földön is rehabilitálásán dolgoznak: a könyv szerzőjét Andor Csabát, T. Pataki Lászlót a *Lidércláng* megalkotóját, a balassagyarmati Fráter Erzsébet Leánykollégium Vezetőit!

„Könnyű ítélni a felületesnek” - olvassuk Fráter Erzsébet kriptai nyughelyének fehér márvány-tábláján. Ha ítélezünk felette, magunkat minősítjük, felületesek vagyunk s magunk fogunk könnyűnek találtatni! Isten mentsen ettől! E gondolatokkal forgassuk ezen nagyon hasznos könyvet.

*Tempfli József
megyés püspök*

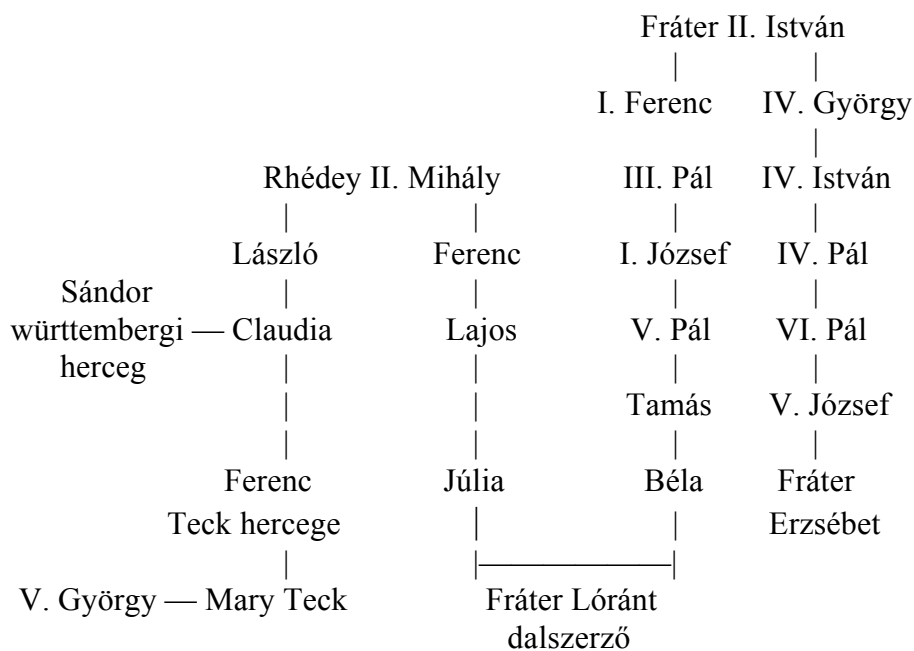
I. FRÁTER ERZSÉBET ÉLETE

Fráter Erzsébet irodalomtörténetünk talán legismertebb nőalakja. Igaz, nem ő írt; róla írtak, mégpedig nem is kevesen. Életútja, életének egy-egy mozzanata regény- és színműírók érdeklődését éppúgy felkeltette, mint az irodalomtörténészekét. Meglehet, sohasem „önmagáért” tanulmányozták őt, hanem mindig abból a kitüntetett szempontból, hogy Madách Imre felesége volt. A kutatók mentségére legyen mondva: nem is igen lehetett másként, hiszen amit tudunk vagy tudni vélünk róla, az így vagy úgy, de valamilyen módon mindenképpen Madách Imrével kapcsolatos, jószerivel még a válása utáni időszak is. Életének Madách Imrétől teljesen független tanulmányozása, már csak a rendelkezésre álló csekély információ miatt is, gyakorlatilag nem lehetséges. Bele kell törődnünk tehát abba, hogy Madách Imrével (s más családtagokkal) összefüggésben tanulmányozzuk őt.

CSÉCSE - CSÉHTELEK - CSESZTVE

A személye iránt megmutatkozó nagy érdeklődés ellenére, még a legelemibb életrajzi adatai is hibásan köszönnek vissza a tanulmányok, regények, monográfiák lapjairól csakúgy, mint a sírfeliratairól. Érdemes tehát életrajzát a fellelhető adatokkal kezdenünk.

1827. július 20-án született Csécsén, Fráter József és sarudi Battik Luca házasságából. Apja abba az ippi, érkeserüi és bélmezei Fráter családba született, amelynek egyik legismertebb tagja Fráter (Martinuzzi) György volt, s amely család a későbbiekben az angol uralkodó házzal is rokon kapcsolatba került. E kolaterális kapcsolat persze már jóval később, Fráter Erzsébet halála után létesült, mégis érdemes idejegyeznünk.

Édesanyja ugyancsak régi nemesi család tagja volt. Sokáig rejtélyesnek látszott a család szűkebb élettere, mára azonban számos kérdés tisztázódott.

Fráter Józsefnek elzálogosított birtoka volt a Bihar megyei Cséhtelken, így aztán évtizedeken át fivére, Fráter Pál környezetében élt Nógrád megyében, közelebbről Csécsén. Leendő feleségének családja állítólag a Losonchoz közeli Kisromhánypusztán élt (Darkó István: *Aki még Madách Imrével táncolt a losonci bálon*. Prágai Magyar Hírlap 1935. június 9. 9.), s ezt támasztja alá Böszörményi István kutatása is: eszerint a losonci református házassági anyakönyv indexregiszterében az 1825-ben házasságot kötöttek között találjuk őket. Fráter Erzsébet az első gyermekük lehetett; legalábbis a sziráki evangélikus anyakönyvbe rajta kívül csak öccsének, Fráter Bélának a születése lett bejegyezve.

Az anyakönyvi bejegyzés dátuma egyébként július 21. Feltételezhetjük azonban, hogy az ő esetében is, akárcsak leendő férje, Madách Imre esetében, a kor leggyakoribb eljárását követve, egy nappal a születés után került sor a keresztelőre. (Csécse környezetében reformátusok csak kis számban éltek; őket rendszerint a megfelelő evangélikus anyakönyvekben találjuk, természetesen a bejegyzés mellett a vallásuk feltüntetésével.) Erre a feltételezésre az ad alapot, hogy házasságkötésére majd 1845. július 20-án kerül sor. Nem valószínű, hogy tizennyolcadik születésnapja előtt egy nappal ment volna férjhez (annál kevésbé, mivel hasonló eseteket szép számmal találunk korabeli anyakönyvekben), inkább az a valószínű, hogy a házasságot pontosan a tizennyolcadik születésnapjára időzítették. Egyébként is valószínűtlen, hogy az újszülöttel azonmód Szirákra rohantak volna a szülők.

Ez egyúttal válasz azokra a Madách-tanulmányokban sűrűn előforduló feltételezésekre, amely szerint a vőlegény betegeskedése miatt el kellett volna halasztani az esküvőt. A két időpont egybeesése inkább amellettszól, hogy pontosan akkor került sor az esküvőjükre, amikor azt tervezték.

Fráter Erzsébet tehát születését követően jó ideig, vélhetően 1841-ig Csécsén élt. 1841-ben édesapja kiváltotta az ősi birtokrészt, s lehetséges, hogy mindannyian Cséhtelekre költöztek. Sajnos nem tudjuk a „mindannyian” szó értelmét pontosítani. Egyetlen rendelkezésünkre álló forrásból sem állapítható meg ugyanis, hogy Fráter Józsefné mikor halt meg. Csak az látszik bizonyosnak, hogy még a lánya házasságkötése előtt. Minden esetre Fráter József két gyermekével, Erzsébettel és Bélával valószínűleg visszaköltözött Cséhtelekre, bár az is lehetséges, hogy Fráter Erzsébet változatlanul többen időzött nagybátyja, Fráter Pál alispán csécsei házában, mint otthon, Cséhtelken. Hiszen Fráter Pálnak és feleségének, Platthy Klárának nem volt gyermeke, ezzel szemben Fráter Józsefnek özvegy emberként két gyermekről is gondoskodnia kellett, holott ő maga cséhtelki birtokán változatlanul szerényen élt. Tulajdonképpen nagyon logikus, ha ilyen körülmények között a leány a gyermektelen nagybácsihoz kerül, bár semmiféle adattal nem rendelkezünk arról, hogy mennyi időt tölthetett Fráter Erzsébet édesapja ill. nagybátyja házában. Csak az biztos, hogy 1844 február végén Nógrádban tartózkodott, s hogy ott volt azon a bizonyos bálon, amely legalább két személynek: neki és rokonának, Madách Imrének a további élete szempontjából sorsdöntőnek bizonyult.

Az életrajzok általában e körülmény fölött is átsiklanak, pedig olyan ősi családoknál, amilyen a Madách- és a Fráter-család, akkoriban a leszármazást nagyon is számon tartották. Az érintettek tehát tudhatták azt, amit az életüket kutatók közül csak nagyon kevesen, hogy vérrokonok voltak: a szőke, sötétbarna szemű fiatalembernek történetesen a nyolcadfokú unokahúga tetszett meg azon a bizonyos bálon. Leszármazásuk egyébként (Sarlay Soma szerint) így fest:

Vitatott: mikor ismerhették meg egymást; Madách olyan elragadtatással írt barátjának, Szontagh Pálnak február 29-én a bálról, mintha ott látta volna először Fráter Erzsébetet, de ennek egészen más értelemben szabad csak jelentőséget tulajdonítanunk. Az ismeretségre korábban kerülhetett sor. Legtöbbször azt feltételezik, hogy Madách hivatali főnökének, Fráter Pál alispánnak a házában, de legalábbis a környezetében ismerkedhettek össze a fiatalok. Minden esetre az ekkor még csak 16 és fél éves lánnyal való megismerkedésre a korábbiakban túl sok alkalom nem kínálkozhatott.

A bálra Losoncon, Kubinyiné házában került sor. Madách Imre „szokása szerint” terjedelmes levélben számolt be a bálról, történetesen a legjobb barátjának, Szontagh Pálnak. „Szokása szerint”, ugyanis négy évvel korábban Pesten, a Lónyay-családnál tartott bálról is hosszasan, elragadtatással mesélt, igaz, nem a barátjának (hiszen akkori barátai jobbára szintén ott voltak a bálon, s különben is: akkori legjobb barátja, Lónyay Menyhért a bátyja volt annak az Etelkának, akibe Madách éppen szerelmes volt), hanem a nénjének, Madách Máriának. Majd kevésbé részletező módon (úgy látszik, azidőtájt senki sem keltette fel különösebben az érdeklődését a bál szépei közül), de beszámolt Lónyay Menyhértnak is a pöstyéni bálokról. Nem túlzás tehát Madách esetében szokásról beszélnünk a báli tudósításokkal kapcsolatban.

Madách Imre Lujza halála után (1843 tavasza?) több lányhoz is írt verseket; így az „újra felfedezett” Gyürky Amáliához, Matkovich Idához, s ha valóban ezidőtájt születtek azok a versei, amelyek Petőfi hatását látszanak tükrözni, úgy a *Szőke Ipoly* című versének alcímében

csupán P. monogrammal (Paula?) jelzett szerelmét, továbbá az *Egy táncvígvalomban* H. M.-mel (minden bizonnyal a Tereskén élő rokon: Huszár Károly lányáról, Huszár Máriáról van szó) jelzett hölgyet is e szűk egy évbe kell sorolnunk. Ehhez mérten Fráter Erzsébetről csupán annyit tudunk (meglehet, ez is pletyka volt), hogy korábban Szontagh Pál udvarolt neki. Praznovszky Mihály azonban jogosan kételkedett abban, hogy Szontaghnak különösebben köze lett volna Fráter Erzsébethez. Igaz, Madách Imrének a bálról beszámoló levelében az áll: „külömben azt tartjuk meg magunknak, hogy egymás’ választottjainak soha sem udvaroljunk”. Főképp ez adott okot az életrajzíróknak a későbbi találgatásra. Ám a levélnek éppen ebből a részletéből nem vonható le ilyen következtetés. Ami pedig a másik levélrészletet illeti: „Mondtad egy lapot irjak róla. 100 lapot tudnék, de legyen meg lapod: Ide nem érte szíved lapjait”: ebből éppenséggel inkább arra következtethetünk, hogy Szontagh nem ismerte, illetve csak hallomásból (talán éppen Madách Imre szűkszavú utalásaiból) ismerte korábban a fiatal lányt, s ezért kért tájékoztatást tőle. Az biztos, ha Szontagh választottja lett volna, úgy Madách a levelében egyértelmű célzást tesz erre.

A fiatalok elhatározásának folyamatát, körülményeit nem ismerjük, mivel Madách Imrének egyetlen Fráter Erzsébethez írt levele sem maradt fenn (ha csak nem sorolunk ide egy verses levelet, amelyet föltehetően neki küldött, de amelynek eredetije már nincs meg). Így csak Fráter Erzsébet leveleiből, azok hangnemének változásából következtethetünk arra, hogy miként alakult a kapcsolatuk. Azt azonban tudni vélük az életrajzírók, hogy ekkortájt tartósan Nógrádban időzött Fráter Erzsébet, s csak év vége felé térhetett vissza Cséhtelekre. Azt is tudjuk azonban, hogy 1844 nyarán Madách Imre huzamosabban betegeskedett; Szontaghhoz írt leveleiből ez egyértelműen kiderül.

Fráter Erzsébet, minden furcsaságával, különtségével vagy talán különösségével együtt, Madách Imre környezetében az egyik legeredetibb személy volt. Már a leendő férjnek Szontagh Pálhoz írt levele alapján is fogalmat alkothatunk személyiségéről, ám ezt a leírást elvben még magyarázhatnánk a levélíró elfoglaltságával is. Fráter Erzsébet fennmaradt levelei azonban, ha csak apró nyomokban is, de megerősítik Madách leírását.

Példátlan, hogy első levelének a datálást követő első szava, amely funkcióját tekintve voltaképpen megszólítás (kellene, hogy legyen), az „Isten” szó. Ilyesfajta invokáció még szerelmes fiatalok között is több, mint rendhagyó. Bár joggal merül fel a gyanú, hogy leendő vőlegényének írt első leveleinek fogalmazása, szófordulatai kész minták alapján születtek, azért ezt a „megszólítást” egészen biztosan nem valamiféle korabeli levelezési tanácsadóból merítette. Mint ahogy az is bizonyos, hogy a tíz évvel később anyósának írt levél, minden furcsaságával együtt szintén eredeti, s ismét a megszólítás az, ami a kései olvasót zavarba ejti: „Egyedül anyai lelke elejébe”. A különleges, ha úgy tetszik „egzaltált” személyeket maga köré gyűjtő költő nemcsak barátai és ismerősei (Szontagh Pál, Sréter Miklós, Szentiványi Bogomér, Lutter János, Veres Pálné stb.), de szerelmei megválasztásakor is „ügyelt” arra, hogy különleges (ha úgy tetszik: különc) lányokba legyen szerelmes. S Fráter Erzsébet, ha nem is a társaság (értsd: társadalom), de legalábbis a Madách által felállított legszigorúbb mércének is megfelelni látszott; eredetiségben messze felülmúlta lehetséges vetélytársait.

A társaság ugyanis kezdettől fogva megosztott volt. Szontagh Pál és Majthényi Anna egészen bizonyosan ellene voltak a házasságnak (a fennmaradt anekdotáknál hitelesebben tanúskodik az előbbiről Madách Imrének Szontaghhoz írt 1845. márciusi levele, utóbbiról pedig Fráter Erzsébetnek Madách Imréhez írt 1845. március 21-i levele). Sokan odáig mentek az általánosításban, hogy senki sem jósolt semmi jót nekik, pedig ez biztosan nem igaz. Lisznyai Kálmán egyenesen versben köszöntötte a vőlegényt s az arát; igaz, alcíme szerint a vers Fráter Pálnak szólt. Az is kiderül Erzsi leveleiből, hogy a családtagok viszonyulása sem volt egyöntetű; nem

lehet véletlen, hogy Madách Mária érzéseinek őszinteségében nem kételkedett (ami egyúttal azt is jelenti, hogy másokéban viszont igen).

Akárhogy is nézzük a korabeli vélekedéseket, egy fontos körülményről nem szabad megfeledkeznünk. Az a hölgy, akiről előszeretettel alkottak (elő)ítéletet a kortársak, a sorsdöntő bál idején tizenhat és fél éves volt. Az életkort más szempontból is érdemes tekintetbe vennünk, s persze a körülményeket is. Meglehet, azoknak van igazuk, akik azt állítják, hogy Madách már jóval korábban ismerte Fráter Erzsébetet. De míg a serdülő lány nem keltette fel különösebben az érdeklődését, addig az első bálján résztvevő, időközben felnőtt lány már igen.

A bál utáni időszak történéseit sajnos nem ismerjük pontosan. Tény, hogy Fráter Erzsébet első fennmaradt levelét Cséhtelekről keltezte, jó háromnegyed évvel később. Tartalma alapján is csaknem bizonyos, hogy valóban ez volt az első Madách Imrének írt levél. De mi történt a közbülső hónapokban? Ezt nem tudjuk. Fráter Erzsébet még hosszasan nagybátyjánál időzhetett; máskülönben ugyanis már jóval korábban levelet kellett volna írnia. Az is lehet, hogy eleinte Madách még habozott, talán visszautazott nem sokkal a bál után Pozsonyba. (A család levelezéséből tudjuk, hogy Matkovich Ida pl. 1844 februárjában még visszavárta Madách Imrét, akivel az előző év őszén ismerkedett meg Pozsonyban.) Csak az biztos, hogy Madách tervei között szerepelt az utazás. Egyáltalán: a közbülső hónapokra csupán Madách levelezéséből következtethetünk, s azokban jószerivel csak politikai és irodalmi ambíciói kaptak helyet.

Az is biztos, hogy Fráter Erzsébet első levelét meg kellett előznie egyfelől egy vagy több találkozásnak még Nógrád megyében, majd Erzsi hazautazása után Madách Imre legalább egy levelének. Amilyen lassan indult a kapcsolat, olyan viharosan folytatódott. Nagy kár, hogy Madách leveleit nem ismerjük; választottja leveleiből ítélve ő lehetett a szorgalmasabb levélíró. Minden esetre az első két levél között még három hónap telt el; igaz, csakhamar Cséhtelken megtörtént az eljegyzés. Ezzel együtt némiképp homályos a felek közötti kommunikáció. S itt nem pusztán intimitásokról van szó! Valamiképpen jeleznie kellett Madách Imrének, hogy leánykérőbe indul az ország másik felébe, ennek azonban semmi nyomát nem találjuk. Bizonyára Fráter Pál, vagy még inkább: Fráter Pálné közvetített a két család között.

A leánykérő (1845 március 16.), s a második levél után felgyorsultak az események. Ettől kezdve 12-14 naponként írt a menyasszony egy-egy levelet, majd júniusban még sűrűbben. A házasság előtti hónap a jelek szerint praktikusabb teendőkkel telhetett, mivel ebből az időszakból már csak egy keltezetlen levelet ismerünk. A házasságkötés Csécsén volt, a katolikus templomban, 1845. július 20-án.

A fiatalok ettől kezdve Csesztvén éltek (Madách Imre már jóval korábban odaköltözött), s a következő év nyarán megszületett első gyermekük, a születése napján (1846. augusztus 31.) elhunyt ifj. Madách Imre. Másfél évvel később, 1848. január 1-én született a második gyermek, Aladár, aki felnőttként részben apja ambícióit folytatva három verses kötetet tett közzé, de aki a magyarországi spiritizmus egyik népszerűsítőjévé is vált (ez utóbbi témakörben is megjelent egy könyve s több cikke). Múlhatatlan érdeme azonban az volt, hogy apja hagyatékát gondozta, s a múlt század kilencvenes éveitől megélénkülő Madách-kutatást minden eszközzel segítette.

Második életben maradt gyermekük Jolán volt, aki 1851. júniusában született. A házaspár életéről ebből az időszakból gyakorlatilag nem rendelkezünk adatokkal, de még csak elfogulatlan visszaemlékezésekkel sem.

1852 augusztusában letartóztatták Madách Imrét. Ettől kezdve, ha lehet, még kevesebbet tudunk további sorsukról. Ősszel a pozsonyi Vízi kaszárnnyában meglátogatta a raboskodó költőt Veres Pál és felesége, továbbá Frideczky Lajos, de hogy a felesége, édesanyja, testvérei látogatták-e őt, s ha igen, mikor, azt nem tudjuk.

Télen aztán átszállították Madách Imrét Pestre, az Újépületbe, s ettől kezdve kicsit többet tudunk sorsuk alakulásáról. (Rudnayné Veres Szilárda szerint - akinek szülei, Veres Pál és hitvese felkeresték a költőt pozsonyi fogsága idején - Madách nem kaphatott levelet, amíg Pozsonyban tartották őt fogva). 1853. március 6-tól találkozunk ismét levelekkel; az elsőt még egészen biztosan a börtönben kapta meg a költő, hiszen azt cenzúrázták, a többit már pesti lakásán. E leveleket egybevetve Madáchnak a *Fogságomból* c. versével, megdöbbentő pszichológiai félreértés bontakozik ki előttünk. A férj arra számított, hogy felesége támasza lesz majd az édesanyjának. Ezzel szemben a feleség éppen anyósa hathatósabb támogatását remélte férje fogsága idején.

A hagyomány úgy tartja, hogy Fráter Erzsébet nem viselkedett a tőle elvárható módon a fogság és internálás egy éve alatt, s a család egy barátját, Hanzély Ferencet olyan körülmények között fogadta, ami legalábbis találgatásokra adott okot.

A kérdés részleteiben máig sem tisztázott. Azt minden esetre tudnunk kell, hogy Fráter Erzsébet ismét gyermeket várt, aki aztán 1853. április 2-án meg is született. A későbbiekben ő is, gyermeke is himlőn estek át. Természetesen ezek a körülmények nem zárják ki az intim kapcsolat lehetőségét, de a valószínűségét minden esetre csökkentik. Egyébként is: ha végletesen megromlott volna a kapcsolat a házasság felek között, úgy szabadulása után Madách Imre nem siettetni átköltözésüket Alsósztregovára. A válásnak egyszerűbb módja lett volna, ha már Csesztvéről más-más helyre távoznak. (A Madách-család osztályegyezsége értelmében Imre, mint a család legidősebb férfi tagja, a sztregovai kastélyt és birtokot örökölte, öccse, Károly a csesztvei - anyai - birtokrészt. Madách Károly azonban csak nyolc hónappal később nősült; a Sztregovára való visszaköltözést tehát még lehetett volna ideig-óráig halogatni.)

Az bizonyosnak látszik, hogy a költőnek kellett kiengesztelnie hitvesét, hiszen ő volt az, aki legalábbis egy alapvető konvenciót megsértett. A rendelkezésünkre álló információk alapján ugyanis azt kell feltételeznünk, hogy már a házasság előtt megállapodtak a felek abban, hogy Csesztvén élnek. Bár Madách Csesztvére költözésének hátterében más szempont is állhatott, jelesül az a megfontolás, hogy a megyeszékhelyhez, ahol hivatalt viselt, közelebb kerül, mégis a Fráter Erzsébet iránti vonzalom látszik meghatározóbbnak. Az ara - ez leveléből egyértelmű - semmiképpen sem kívánt leendő anyósával együtt élni.

Madách tehát megsértett egy konvenciót, s talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy képzeljük, hogy ezt bonyolult, sokirányú kényszerítő körülmények hatása alatt tette. Felmerül persze a kérdés: miért ment bele egyáltalán az osztályegyezségbe? Az utóbb jóvátehetetlennek bizonyult hibát ugyanis ezzel követte el. Ismereteink szerint korábban nem állt fenn olyan kényszer, ami ezt magyarázná, s nyilván - éppen feleségére való tekintettel - szóban sem kötelezhette el magát a földbirtokos. A legésszerűbb feltevés az, hogy elszámította magát, egészen pontosan: az egyezés megszületésének idején nem számolt azzal, hogy börtönbe kerül.

Látszólag a két dolog között nincs összefüggés. Mégis: a jelek szerint az ifjú férj nemcsak lélektanilag, de pénzügyileg is rosszul kalkulált.

Fráter Erzsébet leveleiben érdemes arra is odafigyelni, amiről nem ír. Az osztályegyezségre, vagy azzal összefüggésben közeli költözésükre 1853. május 25-i levelében utal először. Azt kell hinnünk, hogy évekkal korábban valamiféle „titkos megállapodás” születhetett a

családtagok között, amelybe egyeseket - így mindenek előtt Fráter Erzsébetet - nem avattak be. Mire számíthatott Madách, ill. hol számíthatta el magát?

Bebörtönzésével összefüggésben katasztrofálisra fordult anyagi helyzete lehetett az a körülmény, amellyel nem vetett számot 1850 nyarán, az osztályegyezség létrejöttékor. Megfelelő anyagi háttérrel, s ha több idő áll rendelkezésre az előkészületekhez (Madách 1853. augusztus 20-án térhetett haza Csesztvére, s szeptember 26-án már mindannyian átköltöztek Alsósztrégovára), úgy bizonyára egy harmadik helyen kezd építkezésbe. Csakis ez lehetett az a végső megoldás, amely - felesége ellenállása esetén - szóba jöhetett. Építkezésre azonban sem pénze, sem ideje nem maradt.

Nem kizárt tehát, hogy a feleség nem maradt hű a férjéhez; az azonban bizonyosabbnak látszik, hogy a férj nem maradt hű feleségéhez. Az adott helyzetben fontosabbnak tartotta, hogy hű maradjon egy aláírásával szentesített megállapodáshoz. (Ha Fráter Erzsébet hibát követett el, úgy legsúlyosabb hibáinak egyike éppen az volt, hogy leendő férjével nem kötött jogilag is kifogástalan megállapodást lakhelyükre vonatkozóan. Csakis egy ilyen megállapodás köthette volna meg férje kezét.)

Fráter Erzsébet teljes joggal érezhette úgy, hogy kijátszották, rászedték őt, és sértettségét csak fokozta az a körülmény, hogy férje a jelek szerint egy másik fontos kérdésbe sem avatta be: Rákóczy János rejtegetésének a részleteibe. Nem is az a csodálatos tehát, hogy Madách magával vitte hitvesét szülőfalujába, inkább az, hogy a feleség a történetek után még vele ment. A még mindig csak 27 éves, ám három gyerekes asszony legalább annyira kényszerhelyzetben volt, mint a férje: apja és öccse Cséhtelken éppen csak tengődtek, magukat is alig tudták ellátni; Fráter József még sokkal rosszabb gazdálkodónak bizonyult, mint Madách Imre.

Egyetlen út maradt tehát a házaspár előtt: a lehető legrosszabb út, az, amely Alsósztrégovára vezetett.

ALSÓSZTREGOVA - CSÉHTELEK - NAGYVÁRAD

A házasság utolsó felvonásában új motívumok, új szereplők tűntek fel. Úgy látszik, Madách Imrének sikerült ideiglenesen közvetítenie felesége és édesanyja között, de talán egyik fél sem volt teljesen a tudatában annak, hogy mire is vállalkoznak.

A házaspár nem látta előre, hogy kapcsolatuknak ezzel az utolsó felvonásához érkeztek, s nyilván azt sem tudták, hogy egyéni életútjaik is tragédiába torkollanak. Ez Madáchra - részben azért, mert előbb halt meg - fokozottan érvényes. Ha unokaöccse, Balogh Károly úgy számolt be emlékirataiban a nagybácsi haláláról, mint olyan eseményről, amellyel gyermek- és ifjúkora lényegében végetért, akkor elképzelhető, miként érinthette a halála a nála közelebbi családtagokat. Fráter Erzsébet viszont azzal nem számolt, hogy gyermekeitől távol, egy olyan környezetben, amely nem tolerálja a magatartását, nem talál majd támaszt a későbbiekben. Végül Majthényi Anna azzal nem számolt, hogy az ő cselekedetei is visszavonhatatlanok. Egyszer már beleegyezett a házasságba, a konzekvenciákat tehát neki is vállalnia kell. Bármennyire igyekezett unokái neveltetéséről gondoskodni, ezirányú törekvései rendre visszájukra fordultak. Madách Árárt 1878-ban a „Lipótmező”-re szállították, s ott is halt meg 1914. novemberében, Aladár pedig olyan hölgyet választott társául, akinek Sztregovára való érkezését a hagyomány szerint már meg sem várta Matjhényi Anna: 92 éves korában végleg átköltözött Csesztvére. A sors iróniája, hogy a későbbiekben Madách Imre egyetlen gyermeke viselkedett „normálisan”, Jolán, épp az a gyermek, aki 11 éves koráig édesanyjával élt, távol Sztregovától.

De ne siessünk ennyire előre! Fogadjuk el, hogy a Sztregovára való visszaköltözés után talán még volt esélye a megegyezésnek, a házasság folytatásának. Az elképzelések végletes különbözősége azonban egyre inkább megmutatkozott a házasság vége felé. Kevés olyan alkotó volt a múlt században - ha volt egyáltalán -, aki lélektanilag felkészültebb lett volna, mint Madách. Ám az a költő, aki a *Veszélyes játék* című versével egy huszadik századi pszichológiai koncepció alapját vetette meg (Eric Berne elméletéről van szó), egy kritikus helyzet játszma-vonatkozásait a jelek szerint nem látta át. Pedig klasszikus üldöző-üldözött-megmentő (Majthényi Anna - Fráter Erzsébet - Madách Imre) játszmaról volt szó, amelynek csak az vetett véget, hogy az egyik szereplő, a férj, kiszállt a „játék”-ból. El kell ismerni, az ilyen játszmák alapvetően az üldözött aktivitására épülnek: Fráter Erzsébet nyilván mindent megtett annak érdekében, hogy a feszültséget fenntartsa, ill., ha lehet, még fokozza. A családi emlékezet a konfliktushoz vezető események változatos formáit tartotta számon; ezek realitását vagy eltúlzottságát ma már nem tudjuk megítélni.

Az bizonyosnak látszik, hogy a házasság felbomlása szempontjából Meskó Miklósnak jutott a főszerep, s egy bálban, amelyet Losoncon tartottak, valamikor 1854 telén-tavasza. Madách Imre nem kívánt a bálba elmenni, Fráter Erzsébet azonban igen, s Meskó Miklós - talán véletlenül, mert éppen Sztregován tartózkodott, talán nem véletlenül - Fráter Erzsébet kísérőjéül szegődött.

A bál végső soron olyan botrányba torkollott, amely után a házaspárnak nem maradt más választása: el kellett válniuk. 130 évvel a történetek után a magyarázat egyszerű: konfliktusuk olyan mértékben, s főképp: olyan formában vált nyilvánossá, ami nem adott többé lehetőséget a megbékélésre, kiegyezésre. Lélektanilag az látszik a legvalószínűbbnek, hogy mindketten mintegy „keresték” közös házassági játszmájuknak azt a végsőig feszített variánsát, amelyből egyikük számára sem volt visszakozási lehetőség. A Madách által is oly sokszor (igaz, más hölgyekkel kapcsolatban!) fölemlített, s olyannyira kárhoztatott társadalmi konvenciók nem tették lehetővé, hogy a későbbiekben a házaspár rendezze a kapcsolatát.

Nem tudjuk, pontosan milyen előzmények után, de 1854. júl. 25-én Ecséden megszületett a válási egyezség. Azért éppen Ecséden, mert a nagybácsi, Fráter Pál ezidőtájt ott élt. (Az eseményről beszámoló leírások előszeretettel jelölik meg a Csécséhez közeli Ecseget a válás helyszíneként, ez azonban téves olvasatból, s az érintettek életrajzi adatainak fogyatékos ismeretéből származik: valójában a Heves megyei Ecséden történt a válás.) A végső összeveszés után Fráter Erzsébet ideiglenesen oda költözött. A válás után egyszer még visszatért a feleség Sztregovára, hogy Madách Jolánt magával vigye, majd hazautazott Cséhtelekre.

Érdekes, hogy a válási egyezség értelmében a középső gyermeket, az akkor három éves Jolánt magánál tarthatta 10 éves koráig. Mivel a megállapodásról semmilyen közvetett információval nem rendelkezünk, így ennek háttere sem világos. Az biztos, hogy az anya ragaszkodott ahhoz, hogy egy vagy több gyermekét magával vigye. El kellett azonban fogadnia, hogy Aladárra, mint egyetlen fiúra, a család tartott igényt, Ára pedig túl fiatal volt. Ésszerű kompromisszumnak látszott Jolánt választani.

Ettől kezdve Cséhtelken, majd Nagyváradon találjuk Fráter Erzsébetet. Kései szerelmei közül meg kell említenünk Klobusiczky Bélát; ő az egyetlen, akit név szerint ismerünk, s aki állítólag élete végéig szívesen emlékezett vissza fiatalkori szerelmére.

1862 november elején Madách Imre elutazott Nagyváradra, s magával vitte Jolánt Alsó-sztregovára. Nem tudjuk, végül is miért nem a válási egyezségnek megfelelően jártak el; annak értelmében ugyanis 1861 nyarán kellett volna dönteniük Jolán további sorsáról. A hagyomány

szerint ekkor találkozott utoljára férj és feleség. Később, Madách Imre halála után is járt Alsósztrégován Fráter Erzsébet, de állítólag nem engedték be őt a kastélyba.

Az biztos, hogy a válási egyezségben megállapított tartásdíjat már Madách Imre életében is rendszertelenül, gyakran késve kapta. Még a házasság „utójátszmáját” is oly tökéletesen játszották, hogy lehetetlenség reális képet nyerni helyzetükről. Valóban azért keveredett egyre nyomasztóbb adósságokba az asszony, mert férje késve küldte a pénzt? Vagy ez csak jó ürügy volt arra, hogy adósságot csináljon? S vajon Madách valóban azért nem fizetett, mert nem volt pénze? De ha annyira nem volt pénze, akkor miért kérdezi egy Nagy Ivánnak írt levelében azt, hogy miként köthetne életbiztosítás egy 24 éves hölgy és egy másfél éves gyermek számára? S miért kezd élete végén az Imre-dombon építkezésbe?

Madách halála után Aladár gyámja, Veres Gyula küldi a pénzt 1872-ig, Aladár nagykorúvá válásáig. Nyilván nem véletlen, hogy éppen ekkor, 1872 tavaszától 1873 végéig Balassagyarmaton időzik az asszony. Gyaníthatóan abban a reményben utazott oda, hogy fiával jobban meg tud egyezni, mint a gyámmal. A jelek szerint azonban Aladár sem sietett megsegíteni édesanyját; meglehet, valóban nem volt igazán jó anyagi helyzetben.

Fráter Erzsébet egyre lehetetlenebb helyzetbe került. Gyanítható, hogy a végkifejletben már az alkoholnak is komoly szerep jutott. Úgy látszik, élete utolsó hónapjaiban senki sem vállalt már vele közösséget, sem a testvére, sem a fia. Nem csoda, ha az alkoholhoz fordult, s talán halálát is az okozta. 1875 novemberében szállították Nagyváradon a közkórházba, s néhány nappal később, november 17-én „epileptikus rohamok” (delirium tremens?) közepette meghalt.

A HALÁLTÓL AZ ÚJRATEMETÉSIG

Gajdos Attila jóvoltából ma már ismerjük a haláláról megjelent legkorábbi tudósítást. A *Nagyváradban* november 19-én „öreg néni” aláírással (Erdélyiné Mikes Róza álneve) megjelent írásból kitűnik: egy rokon állta a temetési költséget abban a reményben, hogy majd az elhunyt fia megtéríti azt. Másnap a *Bihar* közölt pársoros gyászhiért, majd november 26-án a *Temesi Lapok*.

1875. november 19-én a váradolaszi temetőben temették el, egyik névrokonától, a gyermekkorában elhunyt Fráter Erzsébettől nem messze.

A személye körüli irodalmi vita már életében megkezdődött, bár nem kapott nyilvánosságot. Amikor Madách Aladár értesült róla, hogy Gyulai Pál Madách összkiadásának elején Bérczy Károly emlékbeszédének megjelentetését tervezi, levelet intézett hozzá, s abban e sorok kihagyását kérte: „s ő haza Csesztvére sietett, repült, hogy ott a boldogságnak - már csak romjait találja.” Magyarázként pedig ezt fűzte a kéréséhez: „az alá húzott sorokat kihagyni kérem, annál is inkább, mert azon kívül hogy a helyzetet nem is egészen correct illusztrálják, még mint ilyenek is t. i. csupán a helyzet illusztrálására valók egy kissé világosak, egyszerű életrajzi adatoknak pedig homályosak. Ha valaki talán Madách Imre életrajzát mint önálló művet feldolgozná egészen más tekintet alá esnék ezen dolog is és az illető tetszésétől fog függni minden adatot felhasználni.” A levél 1875. június 4-én íródott. Nem tudjuk, miért vette védelmébe édesanyját Madách Aladár éppen akkor, amikor a jelek szerint már végleg megtagadott minden anyagi támogatást tőle. Erre csak egyetlen oka lehetett: pontosan tudta, hogy Csesztván még semmi jóvátehetetlen dolog nem történt, hogy Bérczy emlékbeszédének ez a mégoly apró részlete nem felel meg a valóságnak. (Gyulai nem hagyta ki a kifogásolt sorokat.)

1890-ben a *Hét*ben jelent meg Palágyinak egy négyrészes tanulmánya Fráter Erzsébetről. Heinrich Gusztáv a Pester Lloydban vitatta Palágyi elmarasztaló ítéletét. A vita tehát már a múlt században megkezdődött.

A huszadik század húszas éveiben aztán ismét fellángoltak a viták. A legilletékesebb még élő személyek egyike, Madách Jolán határozottan védelmébe vette édesanyját, s egyértelműen nagyanyját okolta szülei házasságának felbomlásáért. Ezzel egyidőben az alsósztrigovai lelkész fia, Henriczy Béla több ízben úgy nyilatkozott, hogy szülei is - akik pedig minden jel szerint jó viszonyban voltak Majthényi Annával - az anyóst okolták, s Fráter Erzsébetet védelmükbe vették. Nagyváradon is élénkült az érdeklődés Fráter Erzsébet személye iránt. Perédy György újságíró, a Szigligeti Társaság elnöke, a kor népszerű íróőjével, Gulácsy Irénnel kezdett kutatásba. Volt mit kutatni! Fráter Erzsébet sírjáról a fejfa rég eltűnt, s már csak egy személy élt, akinek az útmutatása alapján végül is meg lehetett találni a sírt. Arcára sem emlékezett senki; az első hiteles ábrázolást is Perédy György találta meg a Fráter-családnál.

Ugyancsak ő állíttatott új fejfát Erzsikének. Tizenöt évvel később Laczkóné Kiss Ibolya volt az, aki a „témában” több fantáziát látott. Igaz, időközben jónéhány monográfia, s több regény is megjelent. Előbb Harsányi Zsolt írt három kötetes regényt Madách életéről, később Mohácsi Jenő külön feldolgozta egy regényben a feleség életét (*Lidércke*). Talán ez utóbbi is (Mohácsi ítélete elmarasztaló volt, bár álláspontját a későbbiekben kicsit módosította) közrejátszott abban, hogy 1942-ben megszületett L. Kiss Ibolya regénye, s meg is jelent *Erzsi tekintetes asszony* címmel.

Az íróő évtizedek múltán egy esszékötetben számolt be kutatási eredményeiről (*Az asszony tragédiája*). L. Kiss Ibolya ismerte Perédy Györgyöt és Henriczy Bélát is; a tőlük nyert információkat is igyekezett hasznosítani munkája során. Ez azonban csak részben sikerült. Az érintettek hozzátartozói (Henriczy Béla fia, Henriczy Bendegúz és Perédy György lánya, Perédy Adél) legalábbis kritikusan viszonyultak L. Kiss Ibolya munkáihoz (Henriczy Bendegúz és Perédy Adél személyes közlései).

Az elmúlt évtizedekben is születtek irodalmi művek, amelyeknek témája Fráter Erzsébet volt, így pl. T. Pataki László: *Lidércláng* című monológja. Ez a mű annyira sikeresnek bizonyult, hogy egy hozzá meglepően hasonló, de másik szerző által jegyzett hangjáték néhány éve a Magyar Rádióban is elhangzott.

A nyolcvanas években újabb drámai fordulat következett. A váradoszi temetőt addigra már régesrég lezárták, s a román kormány a temető felszámolását helyezte kilátásba. Ekkor Tempfli József nagyváradi megyéspüspök sok más sírral együtt Fráter Erzsébetét is megváltotta, s a halhatatlan feleség földi maradványait a Barátok Templomában helyezte el. Így történt, hogy a református asszony egy katolikus templom falában lelt örök nyugalmat.

II. FRÁTER ERZSÉBET LEVELEI

1.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 1.

Cséhtelek, 1844. dec. 9. hétfő

A címzés alapján azt mondhatjuk: Fráter Erzsébet úgy tudja, hogy Madách Imre már Csesztvére költözött, ám a költözésre valójában még nem került sor. Nagy kár, hogy nem ismerjük a levelező partner „büntelen vádló” sorait, csak a levélíró védekezését. A „ne kíványon töllem is új valamit” kifejezésből arra következtethetünk, hogy valamiféle megállapodás születhetett a felek között a korábbiakban (talán utolsó találkozásuk alkalmával?), s ahhoz mérten valami újjal (szerelmi vallomással? házassági ígérettel?) állhatott elő Madách Imre a levelében. Ha valóban a partner sorait visszhangozza a levélíró, úgy minden esetre az érzelemnyilvánításnak a korábbinál egyértelműbb, kifejezettebb sorait gyaníthatjuk Madách levelében.

Hangneme alapján (s mert nagyon valószínű, hogy szerelme első leveleit különös gonddal őrizte a címzett) ez lehet az első levele Fráter Erzsébetnek. Amiből az következik, hogy a farsang óta eltelt kilenc hónap alatt vagy nem érintkeztek egymással a fiatalok (ami nehezen hihető), vagy alkalmuk nyílt a személyes találkozásra, esetleg közvetítőkön keresztül kapcsolattartásra (ez utóbbi lehetőségek a valószínűbbek, s az életrajzírók is találkozásairól számolnak be). Fráter Erzsébet bizonyára huzamosabban időzött nagybátyjánál, Fráter Pálnál, s így Csécsén vagy Balassagyarmaton találkozhatott jövődöbelijével.

Cséhtelken 1844^{ik} Dec 9^{én}

Isten! Kire öntudatom tisztaságával emelem buzgó fohászatot adj erőt öszve szedhetnem zajongó keblemnek érzelmeit, adj erőt egy gyenge 's ahoz bátoratlan lénynek egy szive ugy mint lelkére ható ostromnak elfogadására! Erzem szivem 's lelkem szerinti kötelességemnek ön felhívásának jelen soraimmal áldozni, - áldozni pedig erköltsi erőmnek szakadásával; mert hiszem illy gyenge lény szenvedni csupán de nem senyveszteni teremtetett - 's óh a gondolat! önnek lelkes férfiú csak egy percnyi bánatot okozhatni tudva - évek áldozatival is mellőznék - Ah de most is hol kezdjem, 's mint legyen elég szerénytelen Ön kívánságát ki elegithetni akarni igentelen léttemre, kiben nem lakozhat olly hiúság hogy: bár egész valómat meg rendítő - 's egy áttalján büntelen vádló soraira úgy, mint igentelenre halmozott soha eléggé meg nem bethűlhető nyilatkozatira meg tartva önt kivéve! minden mástoli független érzelmimnek 's ebből folyható bátoratlanságomnak típusát - - - azért kérem önt mindenre mi előtte bethűs és szent, ne adjon gyanuinak ne kétkedésinek helyt bethűs kéblében ne kíványon töllem is új valamit, mert ha önnek sorait viszhangoznom szabad, annyit tiszta tudatomnál fogva - ha kenszerint - felelek: hogy igen is ön iránti lelkes, vonzódásomnak 's mindenek felette bethűlésemnek szeplőtelen zománczát meg válásunk óta szilárdul táplállya kebelem, 's nem ösmérve idegen vágyakat nem óhajtvá, vagyok a' régi, 's csupán a' régi ön iránt - ön által is ösmért vonzódásom nem olly könnyen - mint ön gyanítani látszik! - bomolható kötelékeivel; 's ez úgy hiszem mostanra elég; szeretvén feltenni nagy lelküségéről azon szánalmat 's részvétet, mely szerint egész érzekiségem meg rendítéséből tamadott szokatlan lelki törődésemnek egy kevés pihenést engedni nem sajnálánd - - -

F. E.

Címzés: „Tekintetes Madách Imre Urnak / Pesten és B. Gyarmaton / által / Csesztvén. Sztregova”.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 2.**Cséhtelek, 1845. márc. 9. vasárnap**

Valamikor februárban Madách Imre Cséhtelken járt; február 25-én levelet írt Szontagh Pálnak, amelyben beszámolt (Bihar megyére nézve elég lesújtó) úti élményeiről, s arról, hogy csak nemrég, három héttel megírásuk után vette kézhez barátja két levelét. Eszerint tehát huzamosabban nem tartózkodott „otthon” (barátjának Alsósztrégováról írta a válaszlevelét, nem tudjuk azonban, hogy honnan indult Cséhtelekre, sem azt, hogy Szontagh hova címezte a leveleit). A „menyasszony” levele szerint legalábbis a visszaút hosszú lehetett, s a Szontaghnak írt beszámoló is hosszú útra enged következtetni. Valóban: Madách Imre Nyíregyházán is járt; nem kizárt, hogy ottani birtokügyek (a Nyíregyházától északkeletre fekvő Székelyben is volt a családnak birtoka) miatt választotta éppen ezt az útvonalat.

Az útról gyakorlatilag minden huszadik századi Madách-kutató úgy vélekedett, hogy annak célja az eljegyzés volt, amelyre állítólag sor is került. Egészen biztos azonban, hogy mégsem ez történt!

Az alábbi levél is tanúsítja az elgondolás képtelenségét, hiszen miként értelmezzük akkor az „írja meg olly őszinten reám nézve a’ kelemetlent is” kérést? Nyilvánvaló, hogy előbb Majthényi Annának a házassághoz való hozzájárulását vagy legalábbis a jóindulatát kellett megszerezni, s csak azután kerülhetett sor az eljegyzésre. Ám csak a következő levelében tudósít Fráter Erzsébet arról, hogy Majthényi Anna levelét megkapta.

Másfelől a múlt század végén ketten is egybehangzóan (bár nem feltétlenül egymástól függetlenül) 1845. március 16-át (vasárnap) adták meg az eljegyzés időpontjaként. (Becker Hugó: Madách Imre életrajza. Magyar Szemle 1899. 339., Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp., 1900. 160.)

Madách Imre Erzsike rokonainak is levelet írt, de az ezzel kapcsolatos utalás zavaros. Mindenesetre a levélíró nénje (testvérnénje nem lévén) a nagynénje, vagyis Fráter Pálné Platthy Klára. Neki írhatott Madách levelet, s az tartalmazhatott Fráter Józsefnek szóló részt. A vőlegény - akinek későbbi életéből is ismerünk vaskos tréfákat - valamivel ugyancsak ráijeszthetett Platthy Klárára, aki úgy látszik egész éjjel nem aludt.

Cséhtelken Március 9ik 845

Édes Madách!

Báj tellyes levelét meg kaptam, im egy percet sem kések ra felelni bár nem birom tsekély soraimat mélytányólni hogy nekem kedves sorait kibír hassam elégíteni, de hiszem hogy azon öntudat bár ha egy tsekély lényre hat is kit ön boldogít fogja sújosítani, de felhagyok kétes ábrándozásimal mert ismet a’ már önnek egyszer nyilváníték hoznam fel. Kedves sorai számósak de éngem meg is gyanúsá tesz, hazaerkezési napját bár meg írja de melete agódalmamat nyugtató szókat nem tesz hosszú utjokrol, egy van levelében mi minden edigi lelkem agódalmara írúl szolgál ha valóban Kedves Ánya konyeit édes könyeknek mondhatnánk testvéreiével együt, Kedves Mari testvére bárátságárol akar meg győzöttetni azt igen köny<en>ű elhinni hogy olly jó lélektől tsak jóságot azt is erdemen felülít lehet várni. Édes Madách nem kebzelheti örömet mit élvezek kedves levele követkesztében, melete Atyamnak írt

Nénémében, ön azt szokta álitani hogy nem tud kinezni az ellenkező nem kezeli jó Nénimnek mily ágódalmat szerzet hamiskodásával fájdalmasan írja egész éjel nem alut ágódalmában.

Kérésem tsak egy önhez hogy - őszinte légyen irányomban írja meg olly őszinten reám nézve a' kelemetlent is mint leg boldogito szavait halmózzarám,

Igeretemre emlékeztet nem feledém el ismét meg erősitem [ez] álkálomal tellyesidendem most Isten önnel szerető

Erzsije

Atyam igen köszönteti

Címzés: „Tekintetes Madách Imre Úrnak / Debrecen / Pest / B. Gyarmat / Cestvén”.

3.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 3.

Cséhtelek, 1845. márc. 21. péntek

A „hogy birtam három nap titkolni szerelmemet” célzás megerősíti azt, amit más források alapján is tudni vélünk: Madách március 16-án a csesztvei birtok gazdatisztjével, Matolcsy Györggyel és barátjával, Szontagh Pállal Cséhtelken járt, s állítólag megtörtént az eljegyzés (Becker Hugó: Madách Imre életrajza. Magyar Szemle 1899. 339.). Eszerint a vendégek három napig időztek Cséhtelken.

Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy Becker Hugó állításai ellentmondanak egymásnak: a közölt dátummal mindenképpen ellentétes az a (különben szintén logikusnak látszó) nézete, amely szerint az eljegyzés után kezd csak el tegezni a menyasszony a vőlegényt (Becker, i. m. 338.). Ha ez igaz, akkor egy harmadik, március 19. és április 4. közti utazás során történt volna csak meg az eljegyzés. Ilyen utazásra azonban nem utalnak a levelek, sőt, az április 17-i levél alapján bátran kizárhatjuk ezt a lehetőséget. Abban ugyanis Fráter Erzsébet leírja húsvéti kalandjait, éspedig válaszolva Madách hasonló témájú levelére. Csakhogy az ünnep március 23-án volt; előtte az idő rövidsége miatt nem járhatott a költő Cséhtelken, utóbb viszont nem számoltak volna be egymásnak olyasmiről a levelező partnerek, amit személyesen is megbeszélhettek. Vagyis március 21. és az első „tegező” levél keltezése, április 4. között egészen biztos, hogy nem volt cséhtelki utazás, így az eljegyzés időpontját egyértelműen március 16-ra tehetjük.

Úgy látszik, Majthényi Annától levelet kapott a menyasszony, s e levélnek is szerepe volt az elhatározásában. A pecsétviasz felbontása során a levélből egy rész kiszakadt, s így egy szó olvashatatlaná vált. Mindenesetre a mondat értelme alapján arról lehet szó, hogy a Madách-család tagjai talán csak a vőlegényre való tekintettel olyan szívélyesek a menyasszonnyal szemben.

Édes Madách!

Meg botsájt ha szép szavakal tett dús tartalmú levelét nem birom viszonzni, esmerem önt, kívánságait, de azok nem túlságosak nekem hogy lennének - ki önnek szive kincsét birja és ön viszont, ázal a' törekvéssel hogy oly páratlan méltánylást nyerjen mindenki előtt mind az ön páratlan szerelme irányomba, egykéresem van önhöz: legyen nyugott, bizzon Istenbe, és forró szeretetembe, ezt én meg fogom tudni menyire fogja kéresem elfogadni, és benök bizni többet nem mondhatok; és ha ezel sem birom meg nyuktatni nékem igen fájna, igen, hogy hitemmel nem párosítottam, de kébzelheté szerelmet hit 's reménynelkül? első a' léleknek erőt ad, nem hagyja eltsügedni remélve egy boldogab jövődöt, igen de boldogságom mi? ha önt boldognak láthatom! törekvésem ez utóbi, ha ezt elérhetem párosulni fog az enyémel.

Édes Madách! felhozza levelében: hogy birtam három nap titkolni szerelmemet? igen, de valóban ön engemet nem értet meg! azt mondtam hogy a' világi előítéletek- és gátaival ha ütközetben jöne szerelmem, nem birnék áldozni, de szerelmet dobnék el nem véli ezt áldozatnak?, de minekem egész világom mint önnek Kedves szülője és rokonái és Atyám szeretet rokonaim, ha kedvesei nem méltányoltak volna akkor igen szerelmet és szerelmem áldoztam volna fel, de etül meg mente az ég! vagy tsak ön kimondhátlan szerelmének t[?]nek? bár ha nem szivekből ered is? ez fájna, feldúlná keblemet, mert önt véghetetlenül akarnam boldogítani; akkor hijában volna törekvésem boldogítására, én ily igénytelen lény hogy birnám azok magasztos lelkeiket méltánlásra birni? ezt nem akarom hini, Kedves Anya levele követkesztében, mely örangyalómúl szolgál, minden szava félelmem meg vigasztalója, Istenem agy erőt csekély lényemnek, hogy méltó tagja legyek tsalágyanak, Isten önnel forron érező

Erzsije

Címzés: „Madách Imre Urnak / Debrecen / Pest / B. Gyarmat / Csesztván”.

4.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Fráter Józsefhez [!]**[1845. márc. 21. után]**

Az egyetlen levél, amelynek keletkezési időszakát nem ismerjük. Azt sem tudjuk, hogy a kisméretű cédula, amelyet bizonynyal nem önálló levélként továbbítottak, milyen nagyobb küldemény része lehetett. Még érdekesebb azonban, hogy (nyilván a megszólításnak ható felkiáltójel alkalmazása miatt) az apához írt levélként tartják számon. A tartalom ennek többszörösen ellentmond, s azt bizonyítja, hogy ez is Madách Imréhez intézett s ilyenformán 1845-nél nem későbbi levél. Először is: a felkiáltó jel alkalmazása ellenére grammatikailag csak arról lehet szó, hogy „Édes Atyám köszönti viszont [ti. a címzettet]”. A látszólagos megszólítást követő, s épp ezért szintűgy látszólagos mondatnak ugyanis nincsen alanya. Másrészt a „kedves rokonainak” kifejezés is a kapcsolat tranzitív jellege miatt érthetetlen: az apához szóló levélben a „rokonainknak” szónak kellene állnia, hiszen Fráter Erzsébetnek ugyanazok a rokonai, mint apjának, Fráter Józsefnek. Harmadszor: a „kedvesemnek szerető Erzsije” befejezés is ezt támasztja alá, különösen a „kedvesemnek” szó. A „szerető Erzsije” befejezés egyébként több más Madách Imrénének írt levél zárszavaival egyezik. Mindent egybevetve, semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a közvetlen hangnem miatt az első

fennmaradt (1844. dec. 9-i) levél után, de még a házasságkötés előtt Madách Imrének írt levélkével állunk szemben.

Még tovább mehetünk, ha felfigyelünk arra, hogy 1845 áprilisától már a bizalmasabb „Erzsíd” zárja a leveleket, míg március 21-én még az „Erzsije”. Az egyetlen tartalmi vonatkozást is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy Madách Imrének az 1845. márc. 19-i József napra küldött jókívánságaira írt válaszsorokról van szó a levélben, s ennek megfelelően a névnap körüli időszakban íródhatott.

Édes Atyám! Köszönti viszont, minden jót, és mit szíve ohájt kíványa. kedves rokonainak kérem tiszteletemet átadni vagyok kedvesemnek szerető Erzsije

5.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 5.

Cséhtelek, 1845. ápr. 4. péntek

Sokakat megtévesztett már a levél keltezése, pedig Palágyi előbb a Hétben megjelent cikksorozatában, majd a könyvében is helyesen datálta. Ezzel együtt mind Halász Gábor összkiadásában, mind Staud Gézánál április 21. áll a keltezésben, s a Madách Imre életrajzi krónika is az utóbbit közli. Valóban lehet 21-nek is olvasni a hónap után álló jelet, ám összehasonlítva az utána álló 1845-nek a 4-es számjeggyel, s a levél tartalmát is figyelembe véve, április negyedike a helyes dátum. A levélben ugyanis még nem tud semmi közelebbit utazásuk időpontjáról a menyasszony, míg az április 17-i levelében már tud időpontot írni (pünkösöd); világos tehát, hogy az a levél a későbbi. (Nyilván a Kézirattár téves sorszámozása vitte tévútra a huszadik századi kutatókat.)

Cséhtelken Ap 4^{en} 1845

Édes Imrém!

Valóban ügyednek mindenkor nyerni kel, ezt nem lehet tsódálni, ki mindenütt szerető kebelre talál, mind te, és azok előtt forog ügyed. Kedves leveledben kérsz hogy legyek szószólód Édes Apámnál, és ez meg fordítva történt; nem én voltam, de Kedves Apám szószólód; - fogad el tanácsomat, kérésed mindenkör Apámhoz intézed, akkor mindig nyertes leszel. Kedves Imrém tudom mit szeretnél néma betűimből olvasni, én szinte igen szeretném ha indulásunk napját írhatnám meg, de hid el, hogy minden igyekezetünk mellet is még igen messze van az az idő, hol ezt teljesíthetjük, azt tudom hogy azon nem agódasz hogy vajon ugy szeretleké mint ha körötökben volnék, tudva meg nyugtatnálak, hid el a' távolban sokkal jobban lángol a' kebel egy másért mint há már egymás birtokában vannak. Kérdezed hogy mulattam magamat Jósefnapkor tsak azt mondhatom: minden mint egy gép, minden érzésnélkül tűnt fel elotem, élvezeteim tsak külső képen voltak mert lelkem körödben volt, tudalmad nélkül veled társálkodott de még is mind ezek melet jól mulattam magamat bár ha nem valódilag tsak képzeletben vóltam veled is, és még van egy, mielő mozditója vólt jó mulatásomnak, ez a' hángászat vólt mi elő varásolta a' múltakat mire én oly jó emlékezek vissza nem hiné az ember tsak kedves keringő a' mult időből menyi boldog éneket ad hallásával, irod hogy szeretél volna

körünkbe lenni valóban engem igen boldoggá tettél volna, de már végez nem kel leveletem, meg engetz hogy bő tartalmu leveledet nem birom viszonyozni, hid meg hogy tsak egy szóvan 's egész lapokat írnék be vele, de mind egy ha ezerszer vagy egy szer irom is tsak egy az értelme és lesz örökké előtem szerető

Erzsíd

Kedves Anyádnak és testvéreidnek add át tiszteletemet Édes Apám szívesen köszönt.

Címzés: „Madách Imre Urnak / Debrecen / Pest / B Gyarmat által / Csesztvén”.

6.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 4.

Cséhtelek, 1845. ápr. 17. csütörtök

Húsvét vasárnapja ebben az évben március 23-ra esett, ennek megfelelően pünkösd vasárnapja május 11-re. A címzésben maga a levélíró pontosítja a dátumot; talán nem egy helyen, s főképp nem egyvégtében írta a levelét a vőlegénynek. Fráter Dini földrajzilag közeli, egyébként azonban távoli rokon: Fráter Dienes, akinek két feleségéről (Kis Teréz és Olaj Petronella) és három gyermekéről (Árpád, Mária, István) tud Nagy Iván. Több testvére is volt: Albert, (V.) József, (IX.) György.

Cséhtelken April 1845

Édes Imrém!

Leveled örömmel vetem, melyben a' kedves Te névvel szólítasz örömem kettős, hiva azt hogy levelemnalad váratlanul szint oly örömet okozot és oly kedves behatást szült, mint a' tiéd nálam. Édes Imrém hid meg hogy oly rosszúl eset panaszos leveleidet olvasnom, tudva azt hogy egy percet sem mulasztottam el leveleidre felelni, de reméllem hogy mar kebled nyugott; igen sajnálalak hogy anyi kelemetlen orákat okozol türelmetlenségeddel magádnak, de utobi leveled engem is meg nyugtat melyben remélled hogy meg botsajtokneked.

Te meg irád hogy és hol töltötöd az inepeket, enel fogva én is közlöm veled, akkor itt igen nagy arvizek voltak anyira hogy az ember kotsival sehova sem lehetet menni tsételekről, énnékem igen nagy kedvem let volna az inepeket masnal, nem hon tölteni lehetséget nem latam maskép mint ökrösszekeren valamely közeleső faluban rokonunkhoz menni mi meg is törtent, inep első napját túsztúk ki tzélunk el eresére kedvem ért Frater Dini tsalagya val is eljött kinek testverehez mentük Lázban jó utban tsételekhez ket orajáras, bar az ökör lassan mén de meg is igen sok ket oraig mentünk Tótiba, kedves Apam lohaton jött de meg is el vesztette türelmet, engem elnem hagyott türelmem sőt az ellenkező volt igen jó kedvem volt szerentsésen estevel meg erkésztünk itt inep másod napjat is eltölven harmad napjan haza tertünk, leveledben figyel mesztetz hogy vigyazak egeségemre, valoban elkel a' figyelmesztetés mert igen vagyok bizva egeségemben.

Kedves Imrém, tudom hogy ismét vadolni fogsz hogy oly keveset irok, de mar ígéretemet igen felül haladja emlékesz tsak vissza hogy mit ígértem úgyé azt hogy Majusig tsak három levelet fogadok el és én egyszer felelek rajok de egyikünk sem tartotta meg, mindig job keveset ígérni és töbet tenni én epen ezt teszem és meg sem vagy meg elégedve, pedig előre meg montam hogy keveset fogok írni.

Még egy mondani valóm van és az ha reményem nem tsal és rendkívüli akadajok előnem gördülnek Pünkösöd inepéire fel megyünk meglátogatni beneteket, meg lehet hogy utolsó levelem ez indulásom előtt. Szeretettel Mari testvéredet tisztelem vagyok szerető

Erzsíd

Apám! iránt tanusított fiúi szeretettel és bizalom telyes ragaszkodásodat rokon gyengédségű érzelemmel fogadván, kíván Tegetet: szinte szeretetének, bizodalmanak, és betsülésének leg hőbb érzetei felül bizonyossá tenni, 's izeni ez úttal is szíves köszöntését.

Címzés: „17^{dik} April / Madách Imre Úrnak / Debrecen / Pest / B Gyarmat által / Csesztvén”.

7.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 6.

Csécse, 1845. jún. 1. vasárnap

A menyasszony már megérkezett Csécsére, nagybátyja házába, a vőlegény azonban betegsége miatt nem tudja őt meglátogatni. Föltehetően ebből s a soronkövetkező levelekből vonták le néhányan azt a következtetést, hogy Madách betegsége miatt el kellett volna halasztani az esküvőt. „Klarika” a nagynéni, Fráter Pálné Platthy Klára, „Luizka” kilétéről semmit sem tudunk.

Csécсэн

1845: 6: 1^{én}

Szeretettel jó Imrém!

Szép remény taplált bár fájdalommal mind estig, kedvesem, remelve egy boldog percet hol éltem sűgarzó csilagait lathatom, éj szemed bajoló merengésit éltem boldog napjaiban kemlelhetem, de ezek helyet kedves soraid olvasám bár, ez is ketséges fájdalomnak egy bizonyos, tárgyat szenvedésednek adot. Kedvesem az egész nap keblem minden tavol levő kotsi zorgésre elveszté fájdalmát, örömmel nesztem nyugott felé hogy még messze meg pilantsam boldogitomat, de hasztalan nesztem, anyiszor fajob lett sebe keblemnek, mint a' tűsz mely ki akar alúdni olajat öntesz rá ismet fellobban, tsak hogy fájdalom nem <lob> lobog el adig még egy jótékony kész bálzsamot nem nyujtna, (balzsamja a' viszontlátás) Édes Imrém! kerdezed leveledben mikor megyünk Pestre ha reményem nem tsal Junius közepén, de bizonyósan nem mondhatom. Jo Klarika szívesen köszönt Luizka szinte ők is nagy reszvéttel veték betegségedet. Kedvesem, neked Istentől jóbűlás kívánva maradok a' sirig szerető

Erzsíd

U. I. Kedves Anyád kezét tsokolom Marit Tisztelem Karolyt szívesen köszöntőm

Címzés: „Madách Imre Úrnak / Csesztvén”.

8.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 7.

Csécse, 1845. jún. 10. kedd

Nem tudjuk, ki volt a vőlegénynek az a barátja, aki Madách jobbulásáról hírt vihetett a menyasszonynak. A „változás” ebben a szövegösszefüggésben a testhőmérséklet változását, pontosabban szélsőséges váltakozását jelenti, vagyis lázat.

Csécсэн 1845. 6. 10.

Édes Imrém!

Naprol napra remellék, de mar keblemben remény helyett a' leg nagyobb agodalom tűnt fel, most ez egy kis enyhülést nyert, Barátod által ki a' napokban látot, kedvesem hogy mar fel keltél az agyból, hid meg hogy még egy hetet ki nem alnek hogy teged nelásalak nem azért irom hogy talan kivannam bar mily magad megrontásával ertem meg, ted hogy eljőj, Édesem de legy rajta egességedet vissza nyehesd mint en is imadkozok Istenemnek meg bótsájtasz hogy ily roszul és ily keveset, de sihetnem kel, kedvesem tudosits ha nem jöhetnel változasod mijat, kebzeletemben foron ölelve tsokjaimközött szerető

Erzsíd

Karolyt igen szívesen köszöntöm

Címzés: „Madách Imre Urnak / Cestven”.

9.

Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete. Bp. 1900.

[Csécse, 1845. jún. 13.] péntek

A levél Palágyi könyvének 48. oldala után két számozatlan lapon szerepel hasonló közlésben, s a végén nyomtatott betűkkel ez áll: „E menyasszonyi levél kelt Csécсэн, 1845. június 13-án”. Vagyis a hasonmásról (talán technikai okokból) lemaradt a keltezés, amely a menyasszony korábbi leveleiben a levél jobb felső szélén állt. Ismét szóba kerül föltehetően ugyanaz a barát, aki ezek szerint közvetít Csesztve és Csécse között.

Bükyéket nem ismerjük (jöllehet Madách levelezésében is előfordul a név), a levélíró bátyja (mivel egyetlen testvére fiatalabb nála) a nagybácsi, Fráter Pál; őt várják tehát Pestről.

Szeretet jó Imrém!

Bár edig is igen gyenge volt tollam keblem benső érzelmeitt neked tolmatsolni, anyival inkább magasztos tolladat, leg kisebb részben is viszonzni, latva kedvesemnek viszonzozhatlan figyelmet irányomban, Istenemtől keresem tsak az hogy őtt egykor boldogithassam, de fájdalom hatha az nekem nem is adatot - szamol hatom é majd azon nőkközé magamat kik ezt birják; Édes Imrém! tudod örömem mi nagy volt rólad kedvező hírt halani, de meg most is ara kerlek ertem ne ronts meg magadat, inkab hágy engem szenvedni ha Barátod meg latogat mond nevembe is közönetemet, hogy kerésemet ily roktön telyesité, Kedvesem Bük'ék szerdan

delután érkeztek meg, jó Batyámat meg minden nap várjuk Pestről, kerésed igen örömet
telyesitem talán nem szabad nekem tudni mi akar kedvesem tsaládom cimerével, neked foro
szivemből jobúlást kivanva maradok teced ezer örömkösz varva szerető

Erzsíd

Jó Anyád kezeitt tsokólom testvereidet igen szívesen köszöntöm

10.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 8.

Csécse, 1845. jún. 18. szerda

Június 23-án rendkívüli megyei közgyűlés volt, amelyen Madách Imre is résztvett (ekkor tehát már nem volt annyira beteg, hogy az mozgásában korlátozta volna), s nyilván találkozott is menyasszonya „bátyjával”, vagyis a nagybácsival, Fráter Pál alispánnal. Azt azonban nem tudjuk, hogy az invitálásnak eleget tett-e, vagyis Fráter Pállal elment-e Csécsére, s onnan a menyasszonyával 24-én délután Pestre. A lehetőség nem kizárt; az út első felét minden bizonnyal megtette. Hiszen ha Balassagyarmatra el tudott menni, akkor a menyasszonyát aligha várakoztatta tovább: Csécsére tehát nyilván eljutott, s négy júniusi levél után ezért találunk már csak egyetlen egy menyasszonyi levelet a házasságkötésig hátralévő több mint egy hónap alatt: az érintkezések közvetlenné váltak. De hogy Csécséről tovább követte-e menyasszonyát Pestre is, azt nem tudjuk. Talán igen: s úgy magyarázatot nyer pl. az Alföldi utazás című Madách-vers, amely az Alföldön tett nyári utazását meséli el egy „lányká”-val. Mivel a korabeli lánykáknak csak ritkán nyílt alkalmuk arra, hogy az Alföldön hosszabb utat tegyenek meg a kedvesükkel, talán nem alaptalan a feltevés: menyasszonyával (s a menyasszony családtagjaival) utazhatott a költő. (Feleségével azonban aligha: ő már [más férjezett hölgyekhez hasonlóan] mint „nő” szerepel a házasságkötés után hozzá írt versekben.)

Csécsén
1845. 6. 18

Szeretet jó Imrém!

Ismét soraid kapám, bar ez is igen kedves nekem; de reményem hogy azt szorithatom foro keblemre ki által ezek a' sorok kedvesek, hid meg már egy örök idő eletem leg bodogab szakában, ne kebzeld hogy nehesztelnék érte reád, de faj szivem erted és magamért, e' napokban minden pecet számlalok fadalom egyik sem hoszta boldogitómat korünkbe, alig varom hogy láthassalak menyí beszelní valóm van, kedvesem tsak egy szoval sem merem mondani jőj mentül előb, örömmel szenvedek jó letedért, hid meg érzesim gondolatim oly zavartak igen vatozekony kedelyük nem irni de talan szoval sem mondhatnam meg neked, Kedvesem meg botsájtasz hogy ily rovide irok de éfel van, pihelnem kel, múlt leveledbe tudakoltad hogy mikor megyünk Pestre mikedvesem ha valami nem remenhető akadal nem gordül elő e' hó 24én délután indulnank ha szandekod van akor úgy tőj hogy inen johes velünk ha neked teceni fog, jó Battyám bemen Gyarmatra kedves maga is bemehetne a' gyűlésre ott Battyámtól joban meg tudhatna mindent, kedvesemnek job egéséget kivanva vagyok szerető Erzsije ez eletben és a' tulvilágon minyajan igen szívesen köszöntőnek ők is reszvetel vannak fajdalmam és fajdánmad iránt

Címzés: „Madách Imrének / Cestvén”.

11.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 9.

[Csécsce, 1845. jún. 18. és júl. 20. között]

Tartalma alapján ez lehet az utolsó menyasszonyi levél, s bár a keltezés hiányzik, aligha lehet kétséges, hogy Csécsén, nem sokkal a házasságkötés előtt íródott.

Forrón szeretett Imrem!

Joságod oly rendkívüli, hogy ily igentelen leny mint en nem képes viszonzni, tsak egy van mivel talan el altatlak ez kedvesem, szívem melyből jött szeretetem irányodba, ez keblemből soha ki nem ég úgy ha taged boldogithatlak, de akorsem fog ha ellen kező lené, ha veszne egész lenyemmel, Edes Imrem meg botsaj tasz ha egesszen elrendezve minden holmimnem lesz, de hid meg hogy mar meg váltanam veremmel tsak neked semmi alkalmatlansággal nelennek, kedvesemnek jó ejt kívánva, maradok szerető

Erzsije

Címzés: „Madách Imre Úrnak / szeretettel / Cestvén”.

12.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 10.

Csesztve, 1853. márc. 6. vasárnap

Madách Imrét 1852 augusztusában letartóztatták; előbb Balassagyarmaton, majd Pozsonyban az ún. Vízi kaszárnnyában tartották fogva, végül (e levél írásakor) Pesten, az Újépületben (a mai V. ker. Szabadság téren állt a hírhedt börtön).

A levélben több helyütt (a keltezés és a megszólítás között, az aláírás után és a címzésnél) egy „h” szignóval találkozunk, amely a cenzornak (föltehetően azonos a Madách útleveléin előforduló Hlavathyval) a jelzése.

Elérkezett Fráter Erzsébet terhességének utolsó hónapja; erre utal a levél első mondata. Nem tudjuk, vajon Madách Imre megkapta-e a Pozsonyba írt leveleket; tény, hogy ilyen levelet nem ismerünk. Az azonban bizonyos, hogy e levél után intézkedik, s március 21-i keltezéssel valóban küld egy 600 forintról szóló váltót a feleségének. (A váltó ugyan elveszett, de hasonmása megjelent a Hétben, Palágyi Menyhért tanulmányában.)

Sokan vitatták már: vajon Fráter Erzsébet volt költekező, vagy inkább anyósa szűkmarkú? A kérdés elvileg megválaszolhatatlan, hiszen attól (is) függ a válasz, hogy maga a választ adó hol helyezkedik el a „fösvény-költekező” skálán. Szigorúan a tényekre szorítkozva csak az állapítható meg, hogy nemcsak anyós és meny, de anya és gyermekei is a skála más-más végpontjához álltak közel. Majthényi Anna mind az öt felnőtt kort megért gyermekével összeveszett anyagi okok miatt. Tanúskodnak erről Madách Imrénének édesanyjához írt ifjúkori levelei csakis, mint Majthényi Annának Madách Károlyhoz írt levelei (Kerényi Ferenc: A Madách-család leveleiből. Palócföld 1968. 4. sz. 65-75.), vagy Madách Pálnak Madách

Marihoz írt levele (OSzK Kézirattára). Ami a két lányt illeti, Madách Annával éppen anyagi okok miatt évtizedekre megromlott anya és lánya kapcsolata, s végül Madách Máriának Madách Károlyhoz írt keserű sorai tanúsítják (Matzon Frigyesné Balogh Anna tulajdonában), hogy legalábbis volt egy pillanat, amikor legragaszkodóbb gyermeke is szenvedett a szűkmarkúsága miatt. Igaz, mindez csupán azt támasztja alá, hogy Majthényi Anna általános megítélés szerint is fukar volt, de nem mond semmit arról, vajon Fráter Erzsébet hol helyezkedhetett el a kortársak megítélése szerint e skálán. Minden esetre Majthényi Anna hosszú éveken át olyan hangnemben utalt a leveleiben saját lányára, Huszár Sándorné Madách Annára, hogy annak alapján fogalmat alkothatunk róla, miként viszonyulhatott a számára mindig is idegen Fráter Erzsébethez. Madách Imrének írta, 1855 körül: „az Osztály levél olyan mint a Testamentom, azért én szabad vagyok Codicilust Csinálni arról a mi még kézbe nints - hogy én azt a háládatlan leányt, a ki nyoltz évtől még a meg békélést se próbálta, és leg job sorsot kapot - abol a jövőből ki zárhassam”; elképzelhető, ha Madách Annát ki akarta zárni minden örökségből Majthényi Anna, akkor mennyire lehetett adakozó, amikor a menyéről volt szó.

A kiemelések (az eredeti szövegben aláhúzások) nem feltétlenül a levélírótól származnak; a cenzortól éppúgy eredhetnek, mint a levél kései olvasóitól. Madách Imre egyébként Jolán lányának visszaemlékezése szerint pozsonyi fogságából írt levelében olyan nevet ajánlott születendő gyermekének, amelyben van „bor” is és „bál” is, és végülis így lett az 1853. ápr. 2-án született gyermek neve Borbála. figyelemre méltó, hogy a levélíró férjének közeli szabadulásában bíz, pedig Madách Imre csak május 2-án hagyhatta el a börtönt, s augusztus 20-án térhetett csak haza Csesztvére.

Csesztvén
853: Mar: 6^a

Edes Kedves Emmikém!

Még edig feljárom de már lassan kifogyok az időből, kéntelen vagyok vagyok néked ezen egy pár sorba helyzetem és kérésém nyilvánítani és kérni segíts menyire sorsod engedi rajtam, már Januariusba is kertelek arra mit itt szinte kérek, de talán levelem nem kaptad, pedig az Auditornak cimeztem vagy már akkor Pozsonba nem voltal ezt mind nem tudom minde<g>dig kérésem az légyszíves nékem egy 600 pengörül szóló *kötelezvént* küldeni hogy én szerezhessenek rá pénzt, hoszas nem akarok lenni tsak anit mondok hogy a' végső szükség kéntelenit erre tudod hogy önnön vagyonunk nints tsak abúl elünk mit Anyád ad és ez is bizonytalan - főképen nékem, énnekem nints jogom követelni de ezt nem is akarom Még egyszer kellek intezkegy a' *kötelezvényről*, bár néked sints <pe> önnön vagyonod de talán még is valamelyik rokon vagy Barátod kisegitt a végső sükségből, maskép nem vagyok képes élni *Csesztvén* ha minden napra nem vólna remenyem hogy jössz már elköltöztém volna Atyámhoz de e rövid időre nem érdemes, mert ugyé Edes Emmim az Isten és igazságos bíráid nemsóka haza botsajtanak, akkor szoros számadast mutatok minden pénzrül mi kezem köszt meg fordúlt. A' Gyermekek szépen nőnek és egeségesek - tsak már hon volnál oly keserves nálad nélkül most nékem tsak már hamar meglátogathatnálak - de Te adig már hon leszel, írjal egy férfi névett mi néked tetszik mert Leány nevett irtál, Pozsonbúl. Tsókol forron szerető nőd

Erzsi.

Címzés: „Madách Imrének az Újépületben / [a cenzor kézírásával:] zur Mittheilung / h / [Madách Imre kézírásával:] Gelesen Madách Imre / [Fráter Erzsébet kézírásával:] Pesten”.

Nógrádi Történeti Múzeum: Madách Imréné - Madách Károlyhoz**Csesztve, 1853. ápr. 26. kedd**

Általában erre a levélre is úgy szokás hivatkozni, mint amely rossz fényt vet írójára. Valójában arról van szó, hogy a család anyagi helyzete katasztrofálisra fordult, s a férj családja nem sietett a feleség segítségére. Meglehet, nem is nagyon tudtak segíteni, bár az bizonyos, hogy Fráter József rosszabb anyagi helyzetben volt, mint a Madách-család; a szerény cséhtelki kúriában még a családtagok elhelyezése is gondot okozott.

Egyébként is, férjének írt jóval korábbi levelében már jelezte, hogy apjához való hazaköltözését fontolgatja, s hogy arra azért nem került még sor, mert a férj közeli szabadságában bízik. Hogy mennyire bízott benne, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy az ápr. 2-án született Ára keresztelőjét oly sokáig (április 28-ig) halogatták.

A feleség levele egyáltalán nem cinikus tehát, inkább józan: a férj esetleges elítélése után valóban nem lett volna sok választása, s már csak a három gyermekére való tekintettel is olyan helyre kellett volna költöznie, ahol a minimális ellátásáról gondoskodnak.

Majthényi Annán kívül Madách Károllyal is igen rossz volt a viszonya a levélírónak, ezt számos közvetett forrásból is tudjuk. „Matoltsi” a csesztvei gazdaság gazdatisztje: Matolcsy György.

Csesztvén

1853 April 26a

Meg ne ijegy levelemtől, mert a leg jobb indulattal írom, és kérlek, hogy ha elég nem bírnám tollam által magamatt kifejezni fére ne értsd feleteim leveledre, (de korántsem követelések)

Én némi felüleges számadásaim tsak az uj évtől kültem néked, és a tied Augusztus 1852 tül fogva van számittva, így ne ved roszt néven, hogy ide tsatolom a mult évre nézve is a Bevétel öszvegét, és szinte a kiadásom öszvegét.

Bevétel	1056 f.	V: 15 × Naplomba
a te számításod szerint	1057 f.	
Csalomijai kasszából kaptam	-25	Októberba
öszvesen	1182	de ezen Öszvegbül
lekel vonni	126	mert ezen öszveg

sem a kiadásba sem a Bevételbe nints nálam beírva, enek pedig oka hogy ezen öszveg a Belső férfi cselédnek füzetődött ki 26dik Októberba, és Matoltsitül tsak az Asszony személtetre vete átt a pénzt, ez egyéb irántt nem nagy baj tsak a számítás tökéletessége végett szükség volt felhoznom. Kiadásom pedig tsupán újévig - 2192 f 37 xr, mibe Eminek adott 250 f nints beszámítva, de a Bevételbe igen is bevan a 6 diki Szeptemberi - így látod hogy nem félhetek azon álitásodtól hogy talán azért emlitém (azt hogy tsak Eminek tartozok számadással), hogy a jövendetül netalán féltem volna, de tsupán azért mitt meglátthatsz napló könyvemből, menyire elvonom magamtól és gyermekeim minden garast és tsak azon igyekeztem hogy férjem részéről menyire szegénységemtül kitelik megkiméllyem a kiadást és hogy mégis ha haza tér szegény Emi menyire telt kívánságainak lása, hogy elegett tettem, harmattszor meg azon szerénységébül,

hogy csak valahogy ne ved lépésem követelésnek azért nem kültem multkori számításomat Augusztus kezdve, de ez mint csak a multa szól most a jövőre nézve határozatomatt. -

Eminek a sorsa Május végeig vagy legfeljebb Juni közepeig elfog dőlni vagy elítélés vagy kibotsáják ezen időre bemegyek Pestre ha bármi áldozatba is fog kerülni, de adig sorsomra nézve rendbe keljőnnöm mert ha elítélik én röktön megyek Édes Apámhoz és még azon esetre is ha sorsa netalán bizonytalanságban maradna is. Atyám számomra lakhelett vett árendába mert házunk kisebb mintsem két tsalád elférne benne, egyéb iránt háztartásom bőségesen elfogja látni, de azt sem veheted rosznéven hogy mint három gyermek Anya azon kérdést mire feleled elvárom intézem hozzád hogy férjem részéről mire számíthattok évenként. Emít lelkemből szánom azon esetbe ha minden itélett nélkü elzárva marad, minden türelme és reménye elfogja ötöt hagyni tudva azt hogy én oly távol leszek - mert még utolsó levelébe is azt írja (mit majd ha lesz alkalmam fogok veled közleni) hogy minden bizalma csak bennem van és mindent tülem reméll. - hiszem is hogy ha kiszabadul igyekezni fog elfelettetni velem sok számtalan keserves napjaim azon idő ölta hogy fogva van, mert én vagyok most minden szemeid előtt, ó pedig detsalódasz és nekem mily könnyü volna téged ezen tsalódásbul kijozanítani, de ha testvéred öszinte nem volt hozzád úgy én sem leszek inkább türök míg eljön az idő hol majd igazságát szavaimnak meg fogod látni - hosszas volna feltételem okátt vagy is hogy mért hagyom el férjem Családját itt véled közölnöm, okom erre számtalan így elhatározásom erős - Emi Auditora hogy kitsoda úgy hiszem felesleges volna neked írnom, kétszer voltál Pesten felnem merném tenni hogy ne tudnád. De egyébiránt Karátsony óta feltettem hogy Emi dolgáruul egy szót sem teszek.

Kár elég sajnos hogy mitt akkor mondék nem volt haszontalan plegyka, és mind mindég elmondhatom most is hogy mitt felüle tudok hiteles és való - Isten véled majd talán a hosszú távollétt után jobb idő szakba lesz a viszonttlátás.

Erzsi

14.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 11.

Csesztve, [1853.] máj. 12. csütörtök

A levélben említett pénzügyek messzemenő következtetésekhez szolgáltak alapul. Elégedjünk meg ehelyütt inkább az adatokkal. Bende valószínűleg Bende István, akinek neve jogi-pénzügyi kérdésekkel kapcsolatban másutt is szerepel. Úgy látszik, a 600 forintról szóló váltóval még mindig nem tudott mit kezdeni a levélíró, s ezért is juthatott olyan szorongatott helyzetbe. Ami Czirmannét illeti, Staud Géza szövegközlésében szerepel helyesen az összeg, vagyis 112 pengő és 42 krajcárról van szó (az utóbbira használt speciális jel, amelyet jobb híján [formai hasonlóság alapján] x-szel adtunk vissza a jelen szövegközlésben, téveszthette meg pl. Halász Gábort). Fekete László Madách Imre ügyvédje volt, csakúgy, mint Bende.

Mint az az előző levélből is kitűnt, a levélíró kapcsolata megromlott a sógorával, legalábbis a Csillag nevű ló elvitelével kapcsolatos utalás erre enged következtetni.

Csesztvén
Május 12^e

Edes Emmikém!

Nints tollamnak hatalmába hogy azon örömet kifejezhetné mi keblemben lakik mi olta szabadon tudlak mármint ismét felderült a' jóremény bennem, mert már ezis elkezdett hagyni a' sok testi lelki gyötrelem miatt, Ó hidmeg sok kinba reszesültem mioltan megszűntél véd angyalom lenni de bár mily melen hatot is lelkembe e' sok kin, hiszem, és kívánom oldalad mellett hamar felejteni, - -

Édes jó Emmim, már nálad lettem volna ha környülmenyem jelenleg nem kenszeritene hogy mehessek - mert egy garasom nints lehetetlen a' haztúl meg mozdulnom, Bende még 600 pengőtt meg nem szerezte - Anyadtul épen sem mitt sem kapok így ne neheztelj réám, de ha mihelelt lehet mennem mingyart nálad leszek, egészségem csak elvan kiveven hogy a' gyermek után két izbe blut sturtzom¹ volt és ez igen elgyengítete idegjeim úgy anyira hogy a' legkisebb szokatlan zaj vagy lármá iszonyuanhatram mitt edig sohasem tapasztaltam - - -

nem nem panaszkodni nem akarok tudok én tűrni is, és már alig lesz erőm levelem bé<g>végezni pedig egy kérés van hozzád, Czirmannénak tartózok már regén 112 és 42 x pengővel, Mutsenbahernak 155tel, keresd fel Fekete Latzit ő igazít egy igen betsületes Zsidóra vegyfeltule fűzesd ki őket, nekem volt számukra penzem de ezel a Cseledett kellett ki fűzetni és Babat - és éltem belüle mert nem volt más, Czirmanné tsöd alatt van Feketenek adát a penzt - contója itt van nálam csak nyugtatot kügyön Mutsenbahernek - tsak 140 pengőtt agyál majd én számolok véle mert pénzt is hagytam nála Novemberbe azis félig már tsöd alatt van contója szinte van tsak nugtassa, neharagugy Emmikém szoros számadást viszek majd meglátod - hogy hova tettem az utolsó kracartis Isten véled, még Klarikanak kel írni nem tudom hogy leszek megköszönni képes jószágokat tsak az kár hogy ol messe lagnak és most egész telen moszasztó utak voltak és még most is - -

Megengededé a' hati lovad a' gyeplős helyett befogni mert ez tokeletesen oda van az első labaira maskép jó néz ki de igen santit, a' haram meg sohasem volt oly szép mint most Joska jó viselte magát, bár kosztjuk roz és szűken volt, hogy heverték mindeg ez volt a' szerentse - a' gyeplöst szeretnem ki gyógyítani hogy ha haza szabadúlsz el adhasd, de ha fogni kel úgy odatesz örökre és mitsem kapsz érte, a' cillag Stregován van egyszer elment rajta Karoly és már kértem hogy kügye haza de tsak szekiroz ezzel is ha meg engeded fogni úgy írjál néki hogy kügye haza mert én többet nem kérem, és így nem vagyok képes fogatni a' lovakat, Isten veled meg egyszer a' kis gyermekek egéségesek a' kis Jolán napról napra szebb és jó aldott gyermek tsokolunk ezerszer szerető

Erzsid

Haránt, a levél szélére jegyezve: „ha Sreternével találkozol tsokolom és hogy neharagudjon hogy még nem feleltem leveleire sok szivességgel volt hozam mindég ő és Bekésyék voltak vigasztalóim többi tsak bantot - vagy néked artottak.”

Címzés: „Madách Imre Úrnak / Újtér / Boszkovits ház 12 szám alatt / első emelet / Pesten”.

¹ Itt a szülés következtében fellépő vérzésről van szó.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 12.**Csesztve, 1853. máj. 25. szerda**

Úgy látszik, május 5. és 25. között Pesten meglátogatta a férjét a levélíró, hiszen valahonnan hazaérkezett, de nem írja, hogy honnan. Meglehet, Pesten beszélt vele a férj Sztregovára való visszaköltözésükről. Az „Anyád pedig elmentt” kifejezést az előző mondattal együtt úgy kell értelmeznünk, hogy Majthényi Anna és Fráter Erzsébet közösen indultak útnak Pestről, miután meglátogatták ott Madách Imrét, s a „szokásos” eljárást követték; mivel Pesttől Sztregováig bajos volt eljutni akkoriban egy nap alatt, így más esetekben is Csesztvén szállt meg Majthényi Anna (de más családtagok is), s onnan indult útnak másnap vagy harmadnap Alsószttregovára. Most is így történhetett, ezért nem ír semmit Erzsike arról, hogy hol volt ő maga, vagy hogy mikor, miként került Csesztvére Majthényi Anna.

Nem tudjuk, múltó pszichózisról van-e szó (L. Kiss Ibolya felvetette ennek a lehetőségét is; a szülés utáni hetekben-hónapokban ez nem is annyira ritka dolog), vagy csak (anyagi és nem anyagi) helyzetének tarthatatlanságát kívánta illusztrálni az anya azzal, hogy nem hívatott orvost. A sztregovaiakkal való elmérgesedett viszonyt jól mutatja Madách hátaslovának, a Csillagnak az esete. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen régóta tart a ló körüli huzavona, egyáltalán nem csodálkozhatunk azon, hogy a levélíró rosszindulatot feltételez az ügy hátterében.

Csesztvén
853 Maj 25^e

Edes Emmikém!

Botsás meg hogy holmijaidatt nem küldöm de mivel 27 pengő krajcaral jötem haza így nem vagyok képes a' fuvarbért kifizettni, Anyád pedig elmentt anélkül hogy egypár forintot adott volna tégy valamit hogy öröké nekelessen nékem gond és keserűség között gyögyrödnöm vagy talan Anyád már végkép elakar szekirozni ezt igen könnyen elérheti mert én nem szeretem magamatt hijaba szekiroztatni így beszél véle és agy valami biztos helyzetet bár mily ígéntelent tsak hogy én minden érintkezéstül ment legyek Anyád iránába ő véle én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökélett szándékom és így én Stregóvai lakos soha nem leszek, kérlek tudosits mert Atyám magához hi néki felelnem kel mit tevő leszek megyeké vagy nem az majd attul fog fügni hogy jövendőbe mily helyzetem lesz mert már ezt az örökös könyörgést varakozast, tetlenségett meg untam lelkemből. Ára és Jolanka betegek himlősek mint én Doktort nem hozatok én sem orvosoltam magam türjönek ők is, ugy is a' jó lett boldogság a' sirba lakik tsak nekik lesz jobb ha nem ismerve az elet keserűsegeitt ott lelik fel örök nyugalmaikk. Irjal hogy segítsek magamon én nem vagyok képes így létezni, Karolynak meg montad é hogy a Cilagott külgye haza én nem akarok adig küldeni érte mig tenem irsz neki és meg rendeled hogy külgye mert én tudom hogy örülne ha az küldött embert viszautasíthatná nékem boszúságomra ilyenekbe nagy vitez de maskép gyalazatos gyáva, - - -

Isten véled nekes rendelkeztököl tisztelő nőd

Erzsi

Címzés: „Madách Imre Úrnak / Új-tér / Burgman ház: 12 szam / első emeletbe / Pesten”.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 13.**Csesztve, [1853.] jún. 4. szombat**

A himlő elmúlt ugyan, a levélíró azonban még mindig beteg. Úgy látszik, Bory Istvánt csak később engedték ki a börtönből, mint Madách Imrét. A levélben említett Mari alighanem Mrivik Mária, aki Csesztvén Madách Imrénél volt szolgáló (Zólyomi József: Tanúvallomások a Madách-birtokon rejtőzködő Rákóczy Jánosról. In. Nagy Iván Történeti Kör Évkönyve 1994. 263-307.).

Csesztve Juni 4e

Édes Emmikém!

A' jó Békésyék szivesek voltak tudositani hogy Pestre mennek, itt küldök 6 pár fuszettlitt, küldél még azokatt is mik bent vannak majd öszve tsinálom szorosán mert mind rendetlenül van többet küldenek de most merkelem és nem is akarok nagy tsomott küldeni mert tsak paktáskával mennek - Jaj Edes Anyadnak én már nem tudok mitt tsinálni egy krajcarom sintsen és ő februarius olta nem adott és ez évbe alig kaptam annyit hogy a húst sott es cseledett ki birnam elegíteni, én soha tüle nem kérek semmitt. Gyerekestül rongyosak vagyunk már majd megöszülök ez borzasztó egy élett, meddig tart ez meg így; mi reménységed van, Bori kint vané már, menyire volt az anntalnak igazza. Ha teheted küld ki napernyőm, még tsak batyámekhoz sem vagyok képes elmenni már az eletet örökre meg untám már a sok almatlanságtól anyira gyenge vagyok hogy ha nagynehezen egyszer körül járom a' kertet három nap is faratt vagyok és fáj a melyem, minden idegem tökeletessen elvan gyengülve, és miolta ez a' himlőm volt a' jobb oldallamba a' borda tsontok felett, a' legkiseb meg erőtetes vagy felindulasra úgy ver a vér mind ha ott is egy masodig szivem volna - a' gyerekek már nemileg jobban vannak a' Jolanigen gyenge és sovány szegényke. Kaptadé levelem a' Postan mert még én fe[le]leted nem kaptam épen már meni [ké]szültem a' Postára, kérlek ha a susztert sürgettnék küldene cipőkett, és szinte egy valami jó erős cipőfélett külgyön a' kertbe hogy sarba is használhassam mond meg néki kérlek mert ezt nem küld. ha Mutsenbaher meg tsinalta azt a' szelem ruha derekatt, hogy ha kapott hozzá, külki Maritul, kitudja mi adja elő magatt én enélkül a' haztúl sem mozdúlhatok, a' hazi kalapom kentelen leszek majd Postan beküldeni kitisztítani hogy ha még kitisztítja Czizmanné de egyszer már dolgozni sem fog nékem ird meg hogy elfogadé tülem mukátt úgy hozá küldöm, az Ingeid köszzt mitt <elkütem> elvitem vanegy kétszéleszegessel és e' ket szeles szegés között több apró szegéskék vannak küld aszt vissza Maritul hogy legalab két inged maradjon azokbul a fajinakbul - - -

itt küldök 2 f 30 xr mitt tejből gyütöttem öszve, és a' Marica könyv contójátt ezt néki ad vissza a' penzel, mert én nem voltam képes a' pengött midön hazajött öszvetsinalni azt montam hogy nalad hagytam és hogy fogsz a' könyvek vegett tudakozodni - - -

irjal ezen alkalom altal a' világ viszonnai felől is valamitt, tsak mán ezen bizontalan helyzettbe nekellene élni szörnyü most ezen a' Csesztven olyan mint ha kihalt volna tsak úgy tengődöm mint egy elkarhozott - -

tsokollak ezerszer Isten véled

Erzsi

Címzés: „Madách Imrének / üdvözlettel / Uj tér 12 szám / Pesten”.

17.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 15.

Csesztve, 1853. jún. 8. szerda

Úgy látszik, különböző rokonok be-belátogatnak Csesztvére és Pestre. A levél elején említett Majthényi talán Majthényi Antal lehet, akivel az ötvenes években birtokügyekben is kapcsolata volt a családnak. Ebben az esetben a négy nappal korábbi levélben ő az az „antall”, aki Bory szabadon bocsájtásával kapcsolatban „jólértesült” lehetett.

Csesztvén
853: Juni 8a

Edes Emmikém!

Itt küldöm Majthényi által fehér nadrágjaid és Lajbliadik frakkod, és egy ingit a' helett mitt vissza - kértem - - a' fusztlíkt Marikatúl kültem, a' többitt nem sokara küldöm, most még arra kérlek tégy valamitt <ha> hogy a' hazatt kitisztithatnám mert mán az ebédlött a' kett vendégszobával használni nem lehet üveg hazatt és a' nagynaplitt mivel mind a' kétt fűtőhel bevan szakadva, hogy tsak nemileg is lehetne rendbe hozni, én nem tudom mit csinállok itt a' Vasár hetfőhöz egy hétre mindenből kifogyva Cselédek fognak kérni pénz és én majd krajcár nélkül leszek, ne ved rosznéven hogy ennyitt alkalmatlankodom de mit tegyek, mások rám sem halgatnak te vagy egyedüli óltalmam, Isten véled, a' Gyeretskek jobban vannak nékem nagy két himlőhely maratt a' képemen, tsokollunk minnyajan

tisztelő Erzsi

Címzés: „Madách Imrének / Új tér / Burgmanhaz - 12 szám / Pesten”.

18.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 16.

Csesztve, 1853. jún. 9. csütörtök

Fráter Pál Pesten van, s úgy látszik, felesége megbízásából egy „házi kisasszony” közvetítésével bízzák meg. Láthatólag más oka nem is volt annak, hogy előző napi levele után a feleség ismét tollat ragad. Úgy látszik, Platthy Klára betoppant Csesztvére, vagy valamilyen üzenet érkezett tőle, máskülönben nem írt volna külön levelet Fráter Erzsébet.

Csesztvén
1853: Juni 9ik

Edes Emmikém!

Csak röviden írhatok mert kezem igen fáj márma meg fórrásztam Lúd zsir olvasztásnál és epen a' jobbatt egész nap agyaggal borongattam - -

Most arra kérlek Bátyam szinte ott bent van tud meg tüle hogy azon házi kis asszony mint készre lejöhet é Pestre mivel minden kivansagaitt pontról pontra mit Klarika irt kész elfogadni hat hogy lenne szives Bátyam e' részbe rökton tudósítani. -

tsokol ezerszer

Erzsíd

Címzés: „Madách Imrének tisztelettel / Új tér / Burgman haz - 12 szám. / Pesten”.

19.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 17.

Csesztve, 1853. jún. 25. szombat

Csesztvén
1853 Juni 25^e

Edes Emmikém!

Veletlen jött ezen alkalom most hát tsak igen sihettve irhatok igen sok dolgom van meszeltetek, múltkor anyád küldött 100 Vftot de a Cselédek számára semmitt irtalé illy alapottba meg kelbolondulnom, Édes Apám hi magához, akarom tudni ad é Anyád anyitt hogy én meg elhessek Csesztvén vagy nem, ha nem ad akkor elmegyekháza irjál néki rökton, én egészen elvagyok keseredve ha én irok akkor borszasztókat találnék irni mind azokért mit én tüle meg nem érdemlettem, itt küldök 10 pár fuszellit a' nyári Sláfrokok - a' freslagba van egy selyem ruhám tsináljon Mutsenbaher más derekat mert így már nem horhatom, mond meg néki hogy derékba szűkkebre és a' melybe bővebre tsinálja - 2 kalap Cruzmannak és egy mantil a' 2 kalapból valasszon egyett és tisztítsa és putzolja fel - ha a' ritkát valasztya úgy ara tegyen fehér pantlikát ha pedig a' sűrű szalmátt akkor arra tegyen Schottis pantlikátt - a' Mantilt ha lehet tisztítsa ki és tsinálja úgy mint most horgyák - hogy ha kitelik belüle, ha keszek lesznek ezek akkor küld ki a' postan ha adig kész nem lesz míg az arendasné ott mulatt - Köszönöm hogy Chrammelt kifüzeted ezel nem akartalak terhelni, de én meg edig nem füzethettem ki - a' cipőim nem nála de a' Párizsi uttzába Könignel ván azon az odalon hol Schrammel - ha teheted Nanettül válts ki a' két Paplan lepedött mert majd egészen elkoptatja küldenék pénzt de ma holnap nem pénzem de még tsak főzni valam sem lesz - a' cipőim küldki, és Könignél rendelj egy par bőr topánt, vagy ha van néki készen hogy külgyön ad ő Contóra is - - botsás meg hogy terhenlek majd postan irok egeségesek vagyunk tsokol

tisztelő Erzsi

a' 20 p f meg kaptam

Címzés: „Madách Imrének / Új tér burgman / ház 12. szám. első emelet / Pesten”.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 14.**[Csesztve, 1853. júl. eleje]**

A levél végén említett Pali valószínűleg Erzsí nagybátyja, Fráter Pál, Huszárek pedig (mivel Madách sógorával, Huszár Sándorral ezidőtájt alig volt kapcsolata a családnak, s különben is elég szerény körülmények között éltek) leginkább a közeli Tereskén élő Huszár Károlyt és családját jelentheti.

Érdekes, hogy Halász Gábornál jún. 5. és 7. közé datálva szerepel ez a keltezetlen levél. Pedig számos körülmény teszi abszurdá ezt a keltezést, így - mint arra Radó György felhívta a figyelmet - a két paplanlepedő, amely jún. 25-én még Nanettnél volt. De említhetjük a kalapot is; jún. 4-én még csak jelzi a levélíró, hogy majd postán küldi tisztíttatni.

A levél datálására kísérletet tevők általában nem gondoltak bele mélyebben Fráter Erzsébet helyzetébe, s ezzel összefüggésben a fennmaradt dokumentumok értelmezésébe. Fráter Erzsébetnek már hónapokkal korábban szüksége lett volna 600 forintra. Kapott ugyan Madách Imrétől egy váltót, de azzal nem tudott mit kezdeni; levelein túl tanúság rá az is, hogy 1890-ben még megvolt a váltó (ha valóban sikerült volna felhasználni, úgy az összeg kiegyenlítése után nyilván megsemmisítik). A további levelekből kitűnik, hogy a 600 forint változatlanul hiányzik. Most végre megkapta az összeget a „kérelmező” s ez is amellett szól, hogy július (bár az sem kizárt, hogy augusztus) elején írta a levelét.

Édes Emikém!

Köszönöm hogy oly pontosan vegezel mindent mire kérlek, a' kalapom megkaptam és nem egyet de ketőt pedig irtam hogy tsak egyett tisztítson ki nem pedig kettőt minek nékem kettő, te irod leveledbe mit az iskatulába talaltam hogy a' stikelt paplan lepedőkett <ki> mik Nanettnél voltak küldöd szinte de azt én a' Postan meg nem kaptam az iskatulába pedig nem voltak, hat így légy szives utána nézni hogy elne vesszen. Kérlek legy szives Mutsenbachnal egy fehér Schweitzer derekat, de nem ki vagottat hanem magosat egész nyakig - és nenagyondrágatt, mert tsak olyan szoknyakhoz lesz miknek man a' derekaik elkopott, ha tsak lehet külli Karólytúl nagyszükségem volna rejá.

Szives vagy szinte irni hogy irnám meg millyen ruhákra lenne szükségem hat ha teheted külgyé egy 3 pengő f: egyet pedig 6 pengősett ved a' Menyasszonnál úri utcába szögletbót - és tsak ollyat mi készen megy - pénzt ha volna küldenék ra, de nints. -

Edes Anyád most adott 600 forintot de ennek egy garasig helye van. Cseléd hús só és azt tudod hogy taval semmi azalék nem termett még erre is tsak hogy jutt, Istenem Istenem tsak mán jönne haza mán veg kép meg untam az életem és naprul napra gyengéb vagyok ejtzaka nemtudok aludni nappal osztan farat gyenge vagyok - azt pedig tudod hogy tsak rendbe szereztem tartani mindent, és Anyád szerint mondva a' sok cseléd mellett is elég dolog jutt magamra is. -

Majd is elfeledém, a' kotsis igen sürget ruha és Gubaja mijatt a' mult évre akár mint is gazdalkodom is én nem vagyok képes ötet erészbe kielegíteni irjal mittegyek véle, főkeb a' Guba mijat erre elkerülhetetlen szükségge van a' télen is ha valahova kütem mindég kötsön vett vagy én attam az Inas köpönyegegett néki, de azt kár véle rontatni. Annyitt akartam néked irni de igazan a' fejem sintsen helyén siras nélkül egy levelett <vo> sem tudok néked irni osztan

elfeled mindent multkor nagy örömmel <vi?> irt Pali és várt be hogy tüled halla hogy e' hónap elején bemegyek mért bisztatod ollyannokkal mit meg nem tehetek majd osztan engem karhozthatnak hogy nem latogatlak, ha öszvejössz véle mond néki hogy tsak ő jön ki legalab meg fog latogatni neha <nem> és legalab örökös jókedvével egy par jó orat szerez nékem ő nem kivan semmi paradét és ha jön is hozzam nem jön azért hogy meg szoljon vagy unja magat mint Huszárek kik a' nagy fényhez vannak szokva - a' Gyeretskek egeségesek tsokólnak mán a' kis Jolankat meg sem ösmernek tsokolak vagyok

tisztelő nőd.

a' Zsidó Asszontúl kütem 10 par fuzetlit és a' Schlafrokod megkaptaé.

Címzés: „Madách Imrének / Pesten”.

21.

Palágyi Menyhért: Madách Imre élete és költészete.

[Ecséd, 1854. júl. 25. után]

Palágyi Menyhért közölte a levél hasonmását számozatlan levélként a könyvében (a 204. oldal után), s azóta az eredetinek nyoma veszett. A levélben szereplő településnév Ecséd; szinte következetesen Ecsegnek írják a Madách-monográfiák, pedig nem a Csécsével szomszédos, annál valamelyest nagyobb faluról van szó, hanem a kicsit távolabbi, Heves megyébe eső településről, ahol Madách Imre és Fráter Erzsébet a válási egyezséget aláírták. A magyarázat pedig az, hogy miután Fráter Erzsébet elhagyta Sztregovát - éppen azért, mert nem végleges szándékkal hagyta el azt, hanem a kibékülés reményében -, nem édesapjához költözött a távoli Cséhtelekre, hanem nagybátyjához, aki ezidőtájt már Ecséden élt (bizonyíték erre Fráter Pál 1853-ban írt levele Madách Imrének, amelynek keltezésében „Etséd” áll).

Az „ellenem anyian armankottak” kifejezés pontos értelmét ma már csak találgathatjuk; Fráter Erzsébet bizonyára Madách Károlyra, Szontagh Pálra és (T. Pataki László feltételezése szerint) Matolcsy Györgyre gondolt.

Ez Majthényi Anna levelezésének leghíresebb, s tulajdonképpen legeredetibb darabja. A pápai enciklikákhoz hasonlóan kezdőszavaival szokás rá utalni; méltán, hiszen megszólításának eredetisége összetéveszthetlenné teszi.

Egyedül Anyai lelke elejébe!

Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelke fájdalmatul erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyás szive elejébe bocsajtani, itt a' pertz hol Imretől és kedves Gyermekeim túl elkélvalnom [?] az igaz hogy sok reszt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, nemi fájdalomtúl magamat anyira elragadni, de elhagyatva, és ellenem anyian armankottak, és én bennem a' datz erőtt nyerve, el jött azon idő a' sok fere ertések után, hogy Imre elküdtöt magatúl, ezt érezem hogy meg erdemletem tu le, de Istenemre mondom soha szivem meg nem hült eránta forron érzenie, ezt csak most érzem midön itt a' keserü elvalás pertzei.

Hoszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy mán elkésve Imrét kiengesztelni <a> egyedül még azon szerencse volt reám néz[ve] be menni Pestre és ha még lehet, közöttünk

törten[t] szerentsétlen irást tsempli nélkül haza hozni, de kesső volt a faradozás, oda volt az utolsó remény reszemről, e késedelem oka pedig tessék meg hinni, csak azon okból eset, hogy túlbecsültem magam, és az is vissza tartot, szerettem volna Imre nyúltota volna vezető jobját felém, az igaz Ecséden szépen viselé magat irányomba, de jötek dolgok fel mik engem vérig sértetek, ezután lelkem ismét felvete álartzúl datzosságot, és várt egy más kedvező pilanatot de az indolat sokszor eltevesztete a' pertzeket, sokszor a' bátortalanság is okozta hogy Imrének nem mertem szólni, míg végre eljött az utolsó pertz érzém hogy az előtt fogy bennem ha meg kel Emitűl és Gyermekemtűl válni, Emit terdeim kértem bocsásonmeg látva hogy ő is fájó szível valik meg tülem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsánatát nem merve ki mondani

Még ez volt hátra Anyai szívemnek Emmő kegyes Any[j]anal tanácsot kérni, az igaz hogy mán az utolsó pertzbe teszem, de meg lehet győződve, hogy lelkem melyeből ered, és egyedül Anyai szívem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre legyen Biró feletünk, hogy vané meg remény Eminek megelegedést megnyugvást szerezhethetnem, és nem e lesz szegyen kedves fíjának ha nékem meg bocsájt, hoszant beszélünk egymással, és meg vagyok győződve hogy Emmi átlátja hogy az indolatt messzeragadott mint ketönket, és csak ezért valni kel egymastűl, fájdalommal és banattal, szívem érzé hogy meg ha Emmi meg bocsájtot volna a' jövő boldog lett volna közöttünk, és így hogy lelkem meg tegye mind azt mit fájdalma sugal felkérem lelke sugalataból eredő tanácsát a' vegső pertzekbe, szoljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higye meg hogy büszkeségből is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de evégső pertzekbe elhagyott és a' szeretet uralkodott feletem, borzadva az elvalastól, banatos szívvél elvárva Emi által üzent, vagy sorokba helyezett válaszáat, és ha nints bocsánat számomra, úgy szegén Jolánkára kérem nagy Anyai áldását, hogy minyajunkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot ker banatos lelkem

Erzsi

22.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 18.

Nagyvárad, 1864. febr. 17. péntek

A váltóból arra következtethetünk, hogy 1862. nov. 5-én még Nagyváradon volt a kibocsátó, amivel aligha egyeztethető össze unokaöccse emlékirata. Balogh Károly szerint ugyanis névnapján este érkezett haza Jolánkával a nagybácsi.

Tisztelt Imre!

A' tőled követelt nyugtát idezárva küldöm egyéb eránt úgy hiszem hogy elég bizonyitek az is pontosságom felől hogy egy éve lejárt a' kifizetési időtől és megsem haboritot senki érszbe tökéletes nyugott lehetsz - most igen kérlek légy oly jó külgyel a' már lejárt 420 fről nékem egy váltót füzetendő 1 Juniusba, e keresre a' kényszerűség hajt ha a' váltot meg nyerem én röktön egybe foglalva a' váltót is egy atallános nyugtavál biztosítlak a' felő nyugott lehetsz hogy én itt midőn Májusba penzem meg küldöd a' legnagyobb lelkiismerettel bé váltom de tudom hogy penzed nints engem pedig a' jó indulatod ha csakugyan kerésem telyesited igen sokbajtol szabadit, még mindig kellemetlen pörökkel küzdöm, egyszóvál reám nagy jótt idezne

elő e' váltó megnyerese, bár a' múltból tapasztalt eljárásod folytán a'lig birom hinni hogy ennek is eredménye legyen, mert több izbe kénteléd könyebségen <ne> ért egy vagy más dologért ez mindig elvölt halgattva, bár ha semmi karoddal sem járt legyen is - most is az ert kérem 1 Juniusra a' váltót hogy ha arendásaid kesnek is a' füzetéssel baj nelegyen belőle, én meg most újra igen szepén kérlek legy szives ezen kérésem teljesíteni, egyéb eránt tudósításod elvarva még pedig úgy hogy én e' folyó hó 24ére meg kapjam, ezek <ug> után gyermekeimet csokolva egész tisztelettel marattam Ngvad feb 17e 864

Fráter Erzsébet

Nyugta.

Azon ketté szakasztot 's 150. az az Száz ötven a.e.frt értékű váltó felül - mely november 5. 1862 botsajtatott ki elfogadó Madách Imre Úr által, melynek fizetési hátar ideje február 5e 863ban lejárt 's mely hogy nékem alol irtnak pontosan ki is fizetetett, ezen váltoba foglalt 's már fent érintett összevet ezenel nyugtatom. -

Kelt Nagyváradon február 17e 1864

Fráter Erzsébet

23.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 19.

Nagyvárad, 1864. márc. 16. csütörtök

Tisztelt Imre!

Megbocsás ez isméti alkalmatlanság mijat de a' váltó irásat minden jó szandek dacára is rosszul irtad, itt küldöm vissza, és egy új váltót küldve légy szives ezt alá irni, összesen csekély a' hiba, de hijába ha a' forma helyességet kívánjak egész bizalommal reménlem hogy sijetended vissza szolgáltatni e' váltót, egész tisztelettel marattam

N: varadon Mar: 16^a 864

Fráter Erzsébet

24.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 20.

[Nagyvárad, 1864. ápr. 10.] hétfő

A postabélyegen lévő „Grosswardein 4/10” körbélyegző enged következtetni a feladás helyére és időpontjára. Az eredeti címzés azonban hiányos volt: a „Szakal” (=Nógrádszakál) nem Fráter Erzsébettől, hanem föltehetően a postai alkalmazottól származik.

Tisztelt Imre!

Ne csodáld ha kissé türelmetlen hangulatú levelem már ezt a betegség is hozzámagával most labadozom máj dulodásból hűlés sok bosszúság okozta e' bajt - de a' dologra Marcius 21ről álo írásoddal megjött a tértivevény tsúdalom hogy ily hosszú idő óta sem jó sem rossz választ nem nyerhetek pedig elég világosan meg irtam és egyszersmint kertelek hogy csak az égető szükség kényszerít a' váltó kérésere, csodálom hogy lehetz anyire elfogúlt saját magadnak kart nem okozva e' kérésem teljesítésével, és meg is ily makatsúl huzod halasztod e' váltó küldését hol ott már én részemről akkor is aldozatot hosztam midőn rá allottam a' Majus és Szeptemberi füzetesre, terhes füzeteseim úgy leven rendezve mint szerződeseim hatar idejehez képest, úgy hiszem némileg teis mélytánolhatnad e' fontos okot, midőn már irtam es biztosittotalak hogy váltoddal semmi vissza elés nem történend, ezt mint józan eszű ember magad is beláthatod, most igen kérlek de röktön küld, vagy én szivesen minden szazból 10 elengedessel így 420 helyett 380 forintal szivesen meg elegszen ha néked inkább tetszik ott felvenni számomra, ved e' kérésem figyelembe és neenged hogy a baj és agodalom meg őljön, az írás meg igen terhes és fárasztó öszinte tisztelettel, gyermekeim csokolva marattam

Fráter Erzsébet

Címzés: „T: Cz: Madách Imre Úrnak / tisztelettel / Szakal / Sztregován”.

25.

OSzK Kt. Levelestár: Madách Imréné - Madách Imréhez. 21.

Nagyvárad, 1864. máj. 13. szombat

Tisztelt Imre!

Ez már ötödik levelem, most már itt van Majus 15'ke és már most igen kérlek legy szives megküldeni a' már úgy is lejárt 420 forintokat, levelem rövidre foglalom minek mondjam el újra mit már ött izben tettem, az eredmény dus választ elvárva a' legjobb remény fejébe, tisztelettel zarom soraim

NVárd Maj 13^a 864

Erzsi

Lakásom Apolló utzá 15 szam Fogtővi ház

26.

Barát Ferenc (Balassagyarmat) tulajdonában

Nagyvárad, 1864. aug. 2. szerda

N:Várad Aug 2^a 864

Tisztelt Imre!

Tudomásomra jutot hogy Edes Apammal levelezésbe bocsájtkoztal a' Cseteleki vagyon kérdései felett, most jó indulatú kérésem az, hogy mielőtt bármi viszonyosságba bocsájtkoznál is fonttold meg jól vagy kellő bisztos tudomást szerez magadnak Edes Apam és illetőleg a'

vagyon alásáról, légy meggyőződve a' felől hogy Béla testverem úgy én is szívesen közre műkednék Edes Apám nyugalma és vagyoni jövedelmezését elő mozdítani ha ezt éppen Edes Apám maga nem gátolná, azon hibás és magasra fokozott számításaival mit kivihetetlennek szokott nevezni az ember - egész bizalommal várom hogy intő és egyszersmind jó indulatú kérésem figyelemre fogod méltatni bár mely határozatod mellett is, mert én a' múlt idők tapasztalásaiból merítet okoknál fogva írom e' pár sorokat figyelmeztetésül, de mind azon által ha az idő és környék menyek úgy hozzák és hoznák magokkal hogy becses neved szükségképen felhasználodna ezért közös hálával tartoznánk.

Utólagos kérésem még az lenne légy szíves ha csak tehetségedbe van a' Szeptember 20-ára eső 420 újból 100 forintot köldeni - mert elég legyen azt mondanom hogy a' minden napi kosztomat a' fogadoba fűzetni nem vagyok képes, (mert hon nem főzetek) ha pedig örökös előleges adóságot kelcsinálnom soha sem jövők tisztába itt ez uzsorás városba - e' rezbe élnezesedett kerném annál fogva, hogy hányszor meg valék mentve a' pontatlan fűzetések mijatt, Majus 15 helyett is Junius elsőbe kaptam a' pénzt - ezek után válaszd elvárva röktön a' 100 f érdekébe, egész tisztelettel marattam tisztelőd

Erzsi

III. EGY PÁLYATÁRS KÖSZÖNTŐJE

Lisznyay Kálmán verse 1845. július 5-én, tehát még az esküvő előtt jelent meg az Életképek II. félévi első számában (13-18.). „Állításait” nehéz volna ellenőrizni; nem tudunk róla, hogy őse sírját Madách Imre megbolygatta volna, az pedig biztos, hogy az esküvő Csécsén volt, s az „ősi kriptabolt” nyilván nem lehetett ott.

Meghagytuk a korabeli helyesírást, s ahol lehetett, a tipográfiát is, így a kiemelések az eredeti közlésnek megfelelően ritkítással történtek.

Lisznyay Kálmán

Az ősgyűrű

(Ballada)

Fráter Pál nógrádi első alispánnak ajánlva

I.

Nemesi fölkelés

Míg a' félhold szarva fúrta
Át gömbjét hazánk földének,
Testén lelkén szolgaláncz volt
A' szabadság nemzetének.

De az ősi hon szerelme
Titkos vesztaszűzként lángolt,
'S a' tiport nép közt miként egy
Isten mindenütt jelen volt.

Melly mindenható varázsszal
Lelkesíté uj erőre,
'S jósszerű saspillanattal
Nézett át a' jövőndőre

'S egy eldöntő végcsatára
Titkosan szövetkezének,
Pór, polgár és a' nemesrend
Egy érzelmet érezének.

'S illy közérzés szirtalapján
Egyesült nép nagyra képes,
'S a' remény izzó perczében
Előtte semmi sem kétes.

'S illy reménynyel hadra keltek
Visszavíni Buda várát,
Hogy a' zsarnok ozmancsorda
Százszor adja meg az árát.

Nógrád volt a' nemzet egyik
Legvitézebb vármegyéje;
Kardtörés, buzgánygyakorlat
Volt az ifjak játékkéje.

A' hölgyek csillagszemökkel
A' honéjben virasztottak;
'S mézes érzélgés helyett szent
Lelkesülést árasztottak.

Piros gyöngyház volt a' lányajk
Nemzetének ha zengett,
Mert belőle a' magyar szó.
Tiszta kebelgyöngyként pergett.

Tölgyág volt a' férfi karja,
Melly viharban nőtt, edződött,
'S véle sokszor szembeszállni
A' sors is félt 's tépelődött.

Illy legény volt hajdanában
Hős Madách Miklós, levente,
Szemben villanó haraggal
Kardját a' törökre fente.

'S a' vitéz nógrádi tábor
Hosszu szárnyát ő vezette;
Kezén zászló, 's népszabadság
Szent lelke lengett felette.

II.

Bucsú

„Istenhózzád, lelkem szép Ilonkám!
Mennysorságom itt hagyom öledben,
'S ha meghalnék, még a' síron túl is
Megtalálom angyalkebeledben.

Vedd e' gyűrűt reszkető kezemből,
Hit 's reménység képe vésve rajt
E' két érzés lángja közt nyugodtan
Lengetem rád a' bucsúsohajt.

Búcsucsókod olly varázshatalmu!
Sérthetetlené tesz büve tán?
'S a' megáldó szerelem könyűje
Szent olajként habzik 's foly reám.

Sokszor mondám: ,rám élénk szemedből
Annyi sok kéjvillámot ne ejts-,
'S most ha nézesz, a' szerelmi bútól
Bágyadt szemed hervadt nefelejts.

Még egy csókot halvány ajkaidról,
'S egy meleg szót, árva violám,
Még egy könyet szemed kék egéből.....
- 'S véres kard e' kézbe azután!

Törökvér feccsenjen köny helyett rám,
'S lelkesíteni népem táborát.
Csattanó csók helyett ajkaimra
A' szabadság mennydörgő dalát!--

'S itt kigyult a' honszerelem lángja
Mint egy hajnal bátor homlokán;
Még egy hosszút néze kedvesére,
'S elszagulda hósín paripán.

III.

Éji lovag

Sztregova kastélytornyai
Csöndes éjfél órája kong,
'S az éji szellő, halmain
Mesés szellemként leng, bolyong.

Kandalló lángja villog
Rostélyos ablakán,
'S egy tisztas agg anyó fon
Mellette gúzsalyán.

Két tündecsillag fénylik
A' fölnyílt ablakon,
'S szelíd panasz sajkázik
Egy titkos sóhajon.

E' csillag szép leányszem,
Melly ott könyekben ég,
A' gyönyörök világa
Belé teremteték.

Váró remény beszéde
Az olvadó panasz;
- Május legszebb korányán
Igy néz ki a' tavasz.

Madách Miklósra vár ott
A' leghűbb szerető;
Ismerd meg e' galambot:
P e r é n y i I l k a ő.

Fölnyitja hókezével
A' kapcsos bibliát,
'S alig végez be lelke
Egy áldó szent imát:

A' vár alól fülébe
Kard csörrenése hat,
'S fáradt ménen az éjben
Föltünik egy lovag.

Mint a' letört virágszál
Olly halvány, reszketeg,
Ezüst páncélja véres,
- E hős h a l ó beteg!

Az agg anyó fáklyát gyújt
A' kandalló tűzén,
Öröm árnyéka leng át
Redős tekintetén.

'S Ilon jó sejtelemmel
A' hős elébe fut,
A' hon nevében adni
Lángcsókot, koszorut.

- De a' vérázott homlokot
Meglátva fölsikolt,
Mert a' halvány levente
Megtért mátkája volt!

'S zuzott keblére zárva ifju menyasszonyát,
Madách Miklós az éjben így hallatá szavát:
,Reszket ajkam, többé nem csókolhat,
Lankad e' kar, többé nem ölelhet,
'S még pár szótskát a' lélek belőlem
Utrakeltén alig hogy lehelhet!
- Szabad a' hon!
'S a' rabigát,

Melly óriás
 Kigyó gyanánt
 Foná körül
 E' nemzetet,
 Szent győzelem
 Döntötte meg.
 'S látva milly nagy, kinos és hegedtlen
 Sebeimnek véres koszorúja,
 Bár félhalva, elkisére mégis
 A' szerelem és az Isten ujja,
 Mert az lön végvágya dult szivemnek,
 Hogy szerelmes kebleden haljak meg!
 Végszavam kér: ,ím e' j e g y g ü r ű v e l
 T é g y s í r o m b a, melly örök nyugot hoz,
 Boldog szerelmünk szelid emlékét
 E' jegygyűrű kösse hamvaimhoz;
 'S így a' sirban is menyasszonyom
 Léssz nekem Te, kedves angyalom!- -
 'S - itt fejét Ilon keblére hajtá
 'S lelkét egy lágy csókban e l s o h a j t á ! ! -

IV.

Menyasszonyi gyász

Reszkető lomb lön a' hűség nője,
 Szíve, lelke, multja és jövője
 Egy szent búban olvadt össze, 's hangja
 Lön a' bánat jajgató harangja.
 'S illy szó lenge - nézve üdvromjára -
 Halvány ajka hervadt liljomára:
 „Bánatomnak zajló tengerében,
 Bárha benne végkép elmerülök,
 Mindég lesz egy szent örömnek gyöngye,
 Mellynek fényén kéjre lelkesülök:
 - Szivemben azon magasztos
 Öntudat,
 H o g y h a z á m, a' h ő n i m á d o t t,
 M á t k á m á l t a l l ö n s z a b a d !
 Nem sirok, nincs könye már szememnek,
 Holt csigában gyöngyök nem teremnek.
 Nem panaszlok a' nyögő szeleknek,
 Nem tanulom el csalárd zenéjét,
 De a' néma szent emlékezetnek
 Keresem föl holdvilágos éjét.
 Ős bérczekhez járok iskolába
 A' kőtől mély hallgatást tanulni,
 Szüntelen vészföllegekre nézek,

Mint kell gyászban mélyen elborulni,
'S majdha elhalok bűm éjjelében,
Eljegyezvén még itt szellemed,
Majdha ott fent a' menny hajnalának
Üdvsugára éri lelkemet:
M e g s z ó l a m l o k istenigéjével
A' legszentebb égi érzelemnek,
'S hosszú néma bűm után én lések
M e m n o n s z o b r a a' h ű s z e r e l e m n e k !

V.

Tul évszázadévek éjjelén
Nagy véridők után
Viraszt a' béke szelleme
Ez új kor hajnalán.

Most a' világuralkodó
Az elmehatalom,
Mellynek teremő ereje
Az Istennel rokon.

Szabadság kürtje költi fel
A' nemzet álmait:
'S azóta itt más a' világ,
Az élet és a' hit.

De a' nemzetcsaládfa egy,
'S vérünk olly őselem,
Melly éltetőn szivárog át
Ez ősfán szüntelen.

Madách Miklós levente is
E fán volt egyik ág,
'S ez ágon még mostis virit
Egy zöldelő virág:

Madách Emők, a' nemzet egy
Szabad keblű fija,
A' közjogok zöld asztalán
Vitéz dalia.

Ész a' kardja, 's ezen az él
A' rény és becsület,
Melly félistenné teheti
Az emberszellemet.

- Sztregova még most is fenáll,
'S az ősi kriptabolt,
Hová, jegygyűrűvel kezén,
A' hős temetve volt.

'S tudván Emők a jegygyűrű
Regés történetét
Titkos vágygyal fölásátá
A' sirbolt üregét.

És őse csontvázujjain
A' gyűrűt ott lelé
Hit és reménység képe rajt,
'S csókkal beszentelé.

'S az emlékszenség, melly hozzá
Örökre kötve van,
Lelkébe olvad 's összefoly
A' szivnek lángiban.

Mert ő is most álmodja a'
Szerelmek álmait,
Midőn egy csók eltemeti
Az élet gondjait.

'S hogy annál ünnepélyesebb
Érzés ihlesse át:
- Az ő s g y ű r ű v e l jegyzi el
Ifju menyasszonyát.

A' hölgyek gyöngye kedvese,
Egy szende honleány
Minő Perényi Ilka volt
Ősének hajdanán.

'S az ősi kriptabolt helyén
Emelt halom fölött
Egy kis fehér kápolna áll
Piros rózsák között.

A' kápolnában szent mise,
Zeng a' pap nászimát,
'S a' mátkapár ott mondja el
Az eskü szent szavát.

S nekik most: m u l t, j ö v ő 's j e l e n,
A' hűség kebelén:
- E g y b ű b á j o s s z i v á r v á n y,
E g y s z é p t ű n d é r r e g é n y.

IV. MADÁCH VERSEI FRÁTER ERZSÉBETHEZ

Érdekes, hogy az utóbb „Emléklapokra” cikluscím alatt megjelent, s eredetileg lányok, olykor asszonyok emlékkönyvébe írt versek között nincsen Erzsinek szóló. Vajon Fráter Erzsébetnek nem volt emlékkönyve? Vagy volt, csak éppen Madách nem írt bele semmit? Nem tudjuk. Ilyenformán a Madách-kutatók hagyományosan a Vadrózsák ciklust tartják a legkorábbi, bizonyosan Fráter Erzsébethez írt versekként számon. Persze ez a változat már nem azonos azzal, amit Madách ifjúkorában írhatott. A Madách-versek néhány kivételtől eltekintve csak abban a változatban maradtak ránk, ahogyan azokat élete utolsó évében, egy tervezett kétkötetes kiadás céljára lejegyezte, s közben persze részben át is írta. Mindazonáltal a javítások alapján fogalmat alkothatunk róla, milyen lehetett a korábbi változat. A verseket a kéziratnak megfelelően közöljük, a korábbi variánsokat, javításokat lábjegyzetben, a szokásos módon <> zárójelek között az áthúzott részeket, [] zárójelben a kikövetkeztetett betűket, s [?] jelet használunk, ha egy rész olvashatatlan, kikövetkeztethetetlen.

A harmadik rész nyolcadik sora figyelmet érdemel; az öngyilkosságnak ugyanezen - a magyar kultúrában ritka - módja, a szikláról való leugrás gondolata jelenik majd meg a főmű utolsó színében.

A hatodik részben jónéhány (főképp költői) kérdést tesz fel Madách Imre, amelyek ennek megfelelően nem kívánnak választ. Van azonban két nem költői kérdés, amely bizvást érdekelheti az olvasót is: milyen színű volt a haja és a szeme Fráter Erzsébetnek? Nos, Madách Imrének feleségéről készült festménye is tanúsítja, hogy mindkettő barna volt, de ugyanezt mutatja a Perédy Adél tulajdonában lévő, ismeretlen művésztől származó festmény is. Ez ellentmond a temetéséről Lovassy Andor által közölt cikknek, amelyből arról értesülhetünk, hogy az elhunyt szőke hajú és kék szemű lett volna. Bár az előbbi elméletileg nem kizárt, az utóbbi - vagyis a szem színének megváltoztatása - a korabeli technikát figyelembe véve kizárható. A szeme tehát bizonyosan sötét volt, akárcsak (útleveleinek tanúsága szerint) Madáché, s a haja is „többnyire” barna. (Lelőhely: OSzK Kézirattára. Fol. Hung. 1397., a 6. fólió verzóján, a 7. fólió rektóján és verzóján.)

Vadrózsák

(Erzsinek)

I

Vad öröm vólt, amit eddig éltem,
Kábulás és mámor, semmi más,
Mint ha bánatunkat, hogy feledjük
Részegítve jár az áldomás,

5 'S hogy szivünknek jajját át kiáltjuk,
Fel zengünk egy pajkos éneket,
El csitítani véle azt a sírót,
Mint a dajka, a' kis gyermeket.

10 Pásztortűz vólt minden üdvöm élvem,
Melly a' téli éjben pislogat,
El melegsünk nála, hajh de éltet
A pásztortűz semminek nem ad.

Míg te jöttél, mint a felkelő nap,
El halványult minden fényeden,
15 Be töltéd a földet s ámulattal
Új ragyogványt láttam mindenén.

Érezém a rózsá s méh szerelmét,
Érzém árván hogy nincs semmi sem,
Szerelem szent láncza a mindenség,
20 S benne mink is egy kicsinyke szem. -

És mint hogy ha meg csókoltad volna
E kebel vadon zengő dalát,
Képzetemben minden e' világon
Olly dicsően szelleműle át. -

II

25 Mért gyújtottál lángot e' kebelben,
Hogy ha most hideg maradsz leány?
Mért tanítál meg forrón szeretni,
Hogy kaczagjad kínomat csupán?

30 Óh, mosolygj, mosolygj reám leányka,
Hidd el néked jobban illik az,
Megdöbbent talán a nagyszerű tél
De mi bájol az csak a' tavasz.

Meg lep a szobor mű is - csodáljuk,
Hogy ha által lengi ideál,
35 Nem mozdúl mégis szívünk, hiába
Mert rokonvilágra nem talál. -

Ládd leányka! a' nap, melly virágot
Szül, hevével el nem égeti,
Egy egy harmatcseppet küld reája
40 És a' lankadót felélteti

Nap szemed, s ha részvét harmatárja
Nem hull rája, e kebel el ég,
'S e' neked nyíló érzés világot
Tán kár lenne el rombolni még.

III

45 Óh leányka nem szégyenled-é ha
Durva bércz kegyesb' mint kis szived,
Akit isten is már ízről ízre
Szerellemmel átmelengetett?

Nem remegsz-é, hogy megbánja ennyi
50 Bájt hiába mért pazarla, rád? -
Ládd, ha nemmel válaszolsz szavamra,
Vigaszt nékem az a szikla ad.

Elpanaszlom, hogy bizony leánykám
Azt mondá: hogy engem nem szeret.
55 Szeret a bérc így felel enyelgve
'S fel üdíti lankadt lelketemet.

Jó barát te! ah tudom csalódol,
Sorsom olly bús, sorsom olly kopár,
Hű szerelmem a' hideg leánytól
60 Visszonzásra többé nem talál.

Talál mondja újra a' kegyes bérc,
Gúnyol-é vagy jobban ismeri
Édes titkát a' leánykebelnek,
S szebb jövőmet jósszó hirdeti? -

IV

65 Lány, ha oly hidegséget mutatnék
Mint minőt te játszol szüntelen,
Tán jobban szeretnél, ah, de ilyen
Lángoló szív arra képtelen.

Kis sebet konnyú el rejtenünk, de
70 A nagyot, ha el rejted megöl;
Illy sebem van, 's hogy ha rejtenem kell
Meghalok hidd szenvedésitől.

Óh ha volna rajtad olly hatalmam,
Aminő van néked híveden,
75 Megtanítanálak, hogy mi kín, ha
Választottunk olly érzéstelen.

És mégsem lehetnék illy kegyetlen
És szenvednék ismét álltala,
És szenvedném mind a' kint, amellyel
80 A Hidegség téged sujtana.

Rab vagyok, rab, kétség dül szivemben,
Sorsom élet-é avagy halál?
Mond ki, mond ki, bár mi az ítélet,
Benne lelkem megnyugvást talál.

85 Csak világot, bár mutasson az majd
Mennyet, poklot, mind egy már nekem,
Szünjék a sors szörnyű vajudása,
Ami jó - megadva viselem.

90 Mond ki lányka, mert mint lassu méreg
Bú s remény közt a' kétség meg öl,
Eddig tart erőm, itten hívék czélt,
Vidd tovább még, és keblem le dől.

V

Merre merre lányka, régi kedved?
Hol van a' pajzánkodó szeszély?
95 Hisz te egykor egy kicsiny virágban,
Lepke szárnyban örömet lelél. -

Most komoly vagy, tévelygő szemednek
Pillantása messze messze jár
Mint hajósé aki tornyosuló
100 Felleget s partot kételkedve vár.

Mért remegsz most hogyha felkereslek,
Mint virág az őszi szél előtt?
Bízalommal hajlottál szivemre,
És mosolygó arczczal azelőtt.

105 Honnan, honnan e pir arczodon most,
Míg szived sebesebben dobog,
Tán szivednek titkos vágyu álma
Az, melly bájjal tükröződik ott?

Ismerém lelked fehér zománczát,
110 Hajnal arczod pirja rajta, lány,
Bóldogság hajnalja, 's mégis a szív
Nyúgalmának alkonya talán. -

Bolygó fényt látok leány szemedben,
Az szivedben kincset árul el.
115 Süsd le, süsd le, óh már mind hiába
Szivem új több több tanúra lel.

Minden ízeden újabb kecs éled,
S újat nem terem többé az ég,
Csak ha a' természetben tavasz van,
120 Vagy nőszívben a' szerelem ég.

Óh igen, látom szemed borúja
Nem fellegzi már be e kebelt,
Mert belőle szívárvány gyanánt a'
Szerelem nyujt édes békejelt. -

VI

125 Látnom téged és szeretnem egy vólt,
Óh leányka honnan, honnan ez?
Hisz különben ember e' világon
Üdvöt, csak hosszú harczczal keres.

Nem kérdeztem én ki vagy, mi sorsod?
130 Mit mocskított volna illy salak,
Láttam lány vagy, ez nekem elég vólt,
Mert szerethetsz és imádhatlak.

Vajh mi az, mi így hozzád varázsol?
Más tetszik, ha ez 's az rajta szép,
135 Rajtad arcz, haj, és szemek világa
Nékem bájos, merthogy a' tiéd. -

Nem tudom, hogy barnák-e a' fürtök,
Kék-e a' szem, avagy éjsötét,
Azt tudom csak, a' kedves egészre
140 Fényt, az üdv legszebb sugára vét.

Téged isten e' szívnek teremte,
És e szív azonnal megtalált,
Amidőn nálad, mint rég[i] kedves
Ismerősnél meglepetve állt.

145 És valóban lelkünk ismerős vólt,
Istennél csak egyet alkotott,
És hogy újra feltalálja egymást
E világon, ketté vált legott

S fájt fél léte kínozó sebében
150 S vágyó hévvel nyugtot nem lele,
Míg lelkedben azt most feltalálta,
S önmagának jobbfelét vele.

Mit csodáljam most már, hogy ha régen,
Még előbb mint sem meg láttalak,
155 Édes arcú álomképeimben,
Tiszta lánggal már imádtalak,

És ne mond, te se könnyen hajolván
Kebeledre, hogy hűtlen leszek,
Nincs korán azt teljesíteni, amit
160 Rég végeztek a' nagy istenek. - -

VII

Óh talán bűn is, ahogy imádlak,
Keblem oltár, mellyen képed áll,
És kivűle az egész kebelben
Semmi, semmi, más helyt nem talál.

165 'S hogy ha képed elhagyná e szivet,
Borzadok mi űr maradna ott,
Isten 's emberektől elhagyottan,
Mint egyházból elpusztúlt romok.

Óh, de hogy lehetne bűn szeretni?
170 Istenünknek rendelése az,
Azt tanítja ég, föld, csillag és szél,
Azt tanítja rózsza és tavasz.

Hogy lehetne bűn az, így szeretni,
Tőle jó minden szűmben mi jó,
175 Érdemes lehetni birtokodra
Küzd e szív, e fáradt harczoló.

Általad dülének el leányka
Szűm hiú hamis bálványai,
Éretted tanúltam még az istent
180 Is hálásabban imádani. -

S meg tudva, hogy amit dőre keble
Embereknek száz alakra tép,
Mert nem bírja a dicső egészet,
Áldásos erős egy istenség.

185 S bár te azt gyermek kebled hitével,
Rózsakoszorúban tisztelel
Én keresztem vérző képletében -
Óva áll ő mindkettőnk felett.

Te tanítál, hogy lelkünk fog élni,
 190 Mert a' láng, mellyet közénk le hoz,
 Nem fér e' földnek gyarló körébe,
 192 S vissza küzd az üdv sugárhoz.

1 „Vad öröm volt <csak mit> eddig életem.”
 3 „Mint ha bánatunkat, hogy <felejtünk>”.
 5 „'S hogy <keblünknek> jajját át kiáltuk.”
 6 „Fel zengünk egy <pajzán> éneket.”
 7 „El csitítani <síró lelkünk vele>.”
 9 „Pásztortűz volt minden <bóldogságom>.”
 11 „El melegsünk nála, <hej> de éltet”.
 12 A versszak végének és a következő elejének jobb szélén aláhúzott s áthúzott jegyzet: „<Beteg kedvesemnek strófa>”.
 A jegyzet piros ceruzával bekarikázva.
 14 „<És nyomodban terme száz virág>”.
 15 „<Most látám először ámulattal>”.
 16 „<Hogy mi szép, mi édes a világ>”. Ezután soronként áthúzott versszak:
 „<Most látám, hogy árván a' világon>
 <És kitépve nincsen semmi sem,>
 <Hogy szent öszhang láncza a' mindenség>
 <S szerelem leng végig mindenén.>”
 17-20 Ez a versszak harmadik változata. Az első:
 „Érzem a' rózsá s méh<nek> szerelmét,
 <Csermelyét a' csillagok iránt>
 <Érezem az édes lánczolatban>
 <Mink is állunk egy gyűrű gyanánt.>”
 A második:
 „Érzem a' rózsá s méh<nek> szerelmét,
 <Hogy kitépve nincsen semmi sem>
 Szerelem szent láncza a mindenség
 S benne mink is egy kicsinyke szem”.
 21 „<Mert> mint hogy ha meg csókoltad volna”.
 26 „Hogy ha <olly> hideg maradsz leány?”
 29 „Óh, mosolygj, mosolygj <inkább> leányka.”
 31 „<Dermedünk a' tél rideg fagyától>”.
 32 „<S ami> bájol az csak a' tavasz.”
 33 „<A márvány szobor meg lep> - csodáljuk.”
 34 „Hogy ha át lengi <az> ideál.”
 35 „Nem mozdul szívünk, <mégis, keblében>”.
 36 Utána áthúzott versszak
 „<Míg a' földibb lány, ha felmosolygva
 Megpirúl, hullámszik kebele,
 Titkos bájjal vonja érzetünket,
 'S a' honos szív elmereng vele. ->”
 41 „Nap szemed, s ha <bóldogság> harmatja”.
 43 „'S e' neked nyíló <ézés> világot” (Az áthúzott szó fölött ugyanaz megismételve).
 44 „Tán kár lenne <el veszíteni> még.”
 45 „Óh leányka nem szégyenled-e <hát>”.
 46 „<Hogy a'> bércz <náladnál kegyesebb>”. Utána két áthúzott sor, amelyek eredetileg a III. rész első versszakának zárósorai voltak:
 „<Durva kő, min napsugár sem áll meg,>
 <S több érzése légyen mint neked?>”
 48 „Szerellemmel <melyik> átmelengetett.”
 50 „Bájt hiába mért <halmoza> rád?”
 51 „Ládd, ha nemmel válaszolsz <szívemnek>.”
 52 „<Kétségbesve a' bérczhez megyek>”. Utána két áthúzott sor, amelyek eredetileg a harmadik versszak utolsó két sorát alkották (lásd még: 46. sorhoz írt jegyzetet!):
 „<És vigaszt mit nálad nem találtam,>
 <Durva keblénél bizton lelek.>”
 55 „Szeret <válaszolt a' bércz> enyelgve”.
 56 „'S fel üdíti <lankadt> lelkemet.” (Az áthúzott szó a sor fölött megismételve.)

57 „<Óh j>ó <bércz! tudom te is> csalódot.” (A „j” javízva „J”-re.)
59 „Hű szerelmem a’ hideg leány<nál>”.
60 Előbb „Visszonzásra <soha nem talál.>” Majd „Visszonzásra <mind hiába vár.>”
65 „<Óh leány! ha olly hideg lehetnék>”.
66 „<Mint te vagy irántam szüntelen.>”.
67 „Tán jobban szeretnél, <hej de hidd el>”.
68 „<Szívem eztet tenni képtelen.>”
72 „Meghalok <még> szevedésitől.”
75 „Megtanítálnak, mi kín, ha <szívünk>”.
76 „Választott<ja> olly érzéstelen.”
77 „<Ah de hogy> lehetnék illy kegyetlen <?>”
79 „És szenvedném mind a’ <kint, amellyel>”. (Az áthúzott szöveg a sor fölött megismételve.)
80 „Hidegség téged sujtana.” (A „H” nincs „h”-ra javítva.)
86 „Mennyet, <vagy> poklot, mind egy nekem”.
87 „<Csak a’ szülés szenvedése múljon>”.
88 „<Sorsomat> megadva viselem.”
93 „<Óh leányka! hol van> régi kedved?”
95 „Hisz <előbb> te egy kicsiny virágban.”
96 A korábbi változat olvashatatlan.
97 „Most komoly vagy, <vágyó pillantásod>”.
98 „<El merengve> messze messze <száll>”.
99 „Mint hajós <ki nyughelyet magának>”.
100 „<Messze intő kék partoktól vár.>”
101 „<Óh leányka mért remegsz előttem.>”.
104 „És mosolyg<tál hívedre> elő<bb>”.
110 „<S> hajnal <rajta> arcod pirja lány.”
113 „<Az a’ láng, szemednek bolygó fénye,>”.
114 „<Lány,> szivedben kincset árul el.”
115 „Süsd le, süsd le, <szép szemed,> hiába”.
116 „Sz<úm mindég újabb> tanú<k>ra lel.”
117 „<Uj bájt látok minden mozdulatban,>”.
121 „Óh igen, szemed borúja <látom>”.
131 „Láttam lány vagy ez elég vólt <nékem>,”
132 „Mert elég hogy imádhattalak,>”. Utána egy áthúzott versszak:
„<Hej de mit beszélek, hogy leány vagy,
Hisz lány a’ földön ezernyi van,
Míg azon nemtől mellyből te lettél,
Egyedül te vagy kedves csupán. ->”
133 „<És mi az,> mi így hozzád varázsol?”
134 „Más <lány> tetszik, <hogy> ha <arca> szép.”
143 „Amidőn <előtted> mint rég <látott>”
144 „Ismerősnél meglepet<ten> állt.”
145 „S <régi> ismerős vólt <szellemünk, mert>”.
146 „Istennél csak egyet <képezett,>”.
147 „S <csak> hogy <törve> feltalálja egymást”.
148 „E világon, ketté <tépetett>.”
149 „<Hát azért> fájt <lelkem mint fél lélek>”.
153 „<S m>it csodáljam most már, hogy ha régen.”
154 „Még előbb mint sem <hogy> láttalak.”
157 „És <hát> ne mond, <hogy most> könnyen hajol<tál>”.
158 „Kebeledre, hűt<e>len leszek”.
161 „Óh tán bűn is ahogy <én> imádlak.”
165 „S hogy ha képed <e’> kebelt el hagyná,>”.
170 „<Hisz az> isten rendelése az.”
174 „Tőle <van> mind szűmben <a>mi jó.”
179 „<Általad> tanultam még az istent”.
180 „Is <méltóabban> imádani. -”
181 „<Mert> tud<ám>, hogy mit <kicsínyes> keble”.
183 „Mert <dicső egészét meg> nem bírja.”
184 „<Egy hatalmas áldó> istenség.”
187 „Én <vérző megváltónak képében,>”.
190 „Mert a’ <szent> láng m<it> magával> hoz”.
192 „S vissza <száll> az üdv sugárhoz.”

Az itt következő versek is Fráter Erzsébetnek, föltehetően már mint feleségnek szólnak. (A Borúra derű egészen biztosan, hiszen abban a költő férjnek nevezi önmagát, s gyermekeiről szól.) Madách (egyik) csoportosításában ugyanis, csakúgy, mint a kéziratban, rendre a Vadrózsákat követik. Ugyanakkor több más vers esetében, a megtévesztő tartalmi vonatkozások ellenére más címzettet kell feltételeznünk. Sokan hivatkoznak pl. a Veszélyes játéokra úgy, mint Fráter Erzsébethez írt versre, jóllehet annál mind a tartalomjegyzékek alapján, mind pedig a vers kézírata alapján (amely mellé maga Madách írta ceruzával az Amália nevet) világos, hogy Gyürky Amáliának szól. Nem egyértelmű, hogy a Legszebb költészetnek ki a címzettje. Egyik változata közvetlenül a Vadrózsákat követi, így eredetileg minden bizonnyal Fráter Erzsébetnek szólt. Ez a változat azonban át van húzva, s piros ceruzával a szerző a cím alá jegyezte: „hátrább”. Nem tudjuk, arra gondolt-e, hogy hátrább, vagyis a mappában egy különálló lapon is van egy - jobbnak ítélt - változata a versnek, vagy arra, hogy szerelmi költészetében - időben! - hátrább sorolja. Van egy olyan címlistája is a költőnek, amelynek csoportosítása szerint ez a vers a Borbálához írottak közé került volna, sőt, voltaképpen szerelmi költeményei záródarabjának szánta. (Az első változat a 7. fólió verzóján, a második a 74. fólió rektóján található.)

<Leg szebb költészet

[Első változat]

Nem akkor költök én leg édesebbet
 Midőn kezemben izgatott koboz van,
 Nem élvezem költői képzeletnek
 Legszebb virágít hullámzó dalokban.
 5 Csak vágy a' dal -, sejtés, melly vonva von,
 Feléd, feléd, bűvös, tündérihon.

Patakcsa mely zokogva megy sietve
 Bérczen s virágmezőkön megy zokogva,
 Édes reménynyel zengedez utában
 10 A kéjről, mellyel őt a tenger várja;
 Mig meglelvén nyugasztó árjait
 El némúltan felejtí daljait.

Te vóltál a' tenger te a' tündérhon,
 Melly édes kínos vágygyal vont magához,
 15 És a még nem bírt boldogság sejtése
 Volt a' fényár melly lantomon hullámoz.
 Ámde a' föld zajgása megcsitúl,
 Kedvese a' nap, ha ölébe dül;

Ah megnyugodtam én is kebleden,
 20 El hallgatott dalom, mit is zenegjen?
 Amit csak sejtett mostan érezem

24 Mit szó nem bíra, bírom kedvesemben;
'S keblére hajtva égő homlokom,
Legédesebb regéit hallgatom.>

3 „Nem <öntöm én ki> költő képze<tem>nek”.

5 „<A dal csak vágy>, sejtés, mely vonva von,”.

6 A „bűvös” szó helyén álló korábbi változat olvashatatlan.

7 „<Ama patakcsa amelly messze földről>”. A sor alatt át nem húzott sorkezdet: „Fény árja csak”.

17 „De <mint> a' föld zajgása megcsitúl,”.

19 „<Úgy> megnyugodtam én is kebleden,”.

21 „<Mit az csak sejtje, a' tündérvilágot>”

22 „Mit szó nem bír <meg>, bírom kedvesemben;”.

Leg szebb költészet

[Második változat]

Nem akkor költök én leg édesebbet
Midőn kezemben izgatott koboz van,
Nem élvezem költői képzeletnek
Legszebb virágít hullámozó dalokban.
5 Csak vágy a dal, sejtés, mely vonva von
Feléd feléd bűvös tündéri hon.
Patakcsa az, zokogva mely siet le
Ha itt ott egy virágot el ragad bár
S fényt von reá az ég - csalóka tükre
10 Más bódogság az, más hon melyre ő vár
Míg meg lelvén a' tenger árjait
Nyugtot talál s felejtí daljait.
Ah meg nyugodtam én is kebleden hölgy
El hallgatott dalom mit is zenegjen,
15 Amit csak sejtje, mind az most valót ölt -
Mit szó nem bíra, bírom kedvesemben,
S keblére hajtva forró homlokom,
18 Leg édesebb regeit hallgatom.

7 „Patakcsa az, zokog <de megy> siet<ve>”.

8 „<És> itt ott egy virágot el ragad bár”.

9 „Fény<árja messze> ég<nek> - csalóka tükre”.

10 A sor fölött: „<Más bódogság az>”, alatta: „<L>”.

13 „Ah meg nyugodtam én is kebleden <Lány>”.

15 „Amit csak sejtje, <mostan érzem már> -”.

Az első négy versszak bal oldalán vörös ceruzával írt, majd áthúzott jegyzet áll: „<lásd egy látogatás>”, alatta pedig: „szerelmes barátomhoz”. (A kéziratban a 7. fólió verzőjén és a 8. rektóján.)

Boldogság és szenvedély

- Nem vagyok már aki hajdanában
Szirtéleknek zúgó csermelye,
Benne forrongó de vad erő van
Mely megdöbbsent, útját futva le.
- 5 Rónaságnak lettem most patakja,
Melly szelíden lassan folydogál,
Csillagocskát tükröz síma árja
És mellettem partvirága áll.
- 10 Lelkem többé már nem árva felhő,
Mellyet a' szél menydörögve űz,
Míg keblében óriási harcz fő,
Vad sötétség s szentelt égi tűz.
- 15 Lelkem ősznek lön most tiszta napja,
Melly gyümölcsét híven érleli,
S bár a' nyár körül már nem ragyogja,
Feretegjeit sem ismeri. -
- 20 Tűzvész volt szerelmem, most egész más -
Melly dühöngve nyargal házakon,
És előtte fény, utána romlás,
Vissza rettent s még is vonva von.
- Lám mivé lett - kisdéd jóltevő tűz,
Melly a' szentelt házoltáron ég,
Biztosan melenget s együvé fűz
Kis körében csendes házi bék.
- 25 Költőibb volt, és nagyobbszerű a
Bömbölő ár, tűzvész és vihar,
Mint a' síma víz, ősz hús sugára
És a láng melly házoltáron áll;
- Ah de mindezek költő varázsa
30 Még is még is az emlékezet
Róluk őszi nap, kis tűz körül ha
32 A megbékélt boldogság cseveg -

3 „<Mellyben az erő és vad szabadság>”.

4 „<Meg>döbbsent, <ha> útját fut<j>a le.”

5 „<Dús [?]nak> lettem most patakja.”

7 „<Csillago<[?]> síma <tükrünk reája>”.

9 „<Lelkem többé <nem viharzó> felhő,”.

11 „<Míg keblében óriási harcz <van>,”.

15 „<És a nyárnak fénye nélkül van bár,>”

17 „<Nem tűzvész többé már hű szerelmem,>”.

- 20 „Vissza rettent <és magához> von.”
 21 „<Most szerelmem> kisdéd jól tevő tűz.”
 23 „<És körülé bizton melegesznek,>”. [Sic!]
 24 „<És> körében házi <csendesség>”.
 25 „Költőibb <tán, tán> nagyobbyszerű<bb>”.
 26 „<Zajgó csermely>, tűzvész és vihar.”
 27 „Mint a’ sima <tó>, <az> ősz<i> hűs <nap>”.
 28 „<Kisdéd láng> melly házoltáron áll.”
 29 A sor első változata: „<Mégis mind ez akkor leg szebb hogy ha>”. A „mindezek” egy korábbi variánsa: „<legszebb>”. A sor további javításai olvashatatlanok.
 30 „<Lesz megbékélt> emlék<[?]>”.
 31 A sor korábbi variánsai olvashatatlanok.
 32 „<N[?] karod között hived regél. ->”.

Az alábbi vers Madách életében is megjelent, a Vasárnapi Újság 1864. aug. 21. számának 342. oldalán. Ott alcímében az 1849-es évszám szerepelt, tehát nem sokkal a fegyverletétel után íródhatott. Itt közölt változata a kéziratban a 8. fólió rektóján található.

Otthon

Messze tőlem dőre földi gondok,
 E küszöbnek kívüle maradtok,
 Szent e’ hely, kicsiny világom ez;
 Messze tervek szomja hir s aranynak
 5 Helyt bizonynyal ottan nem találnek,
 Ahol üdvöt a’ jelen szerez. -

Ott kinn oly haszontalan csatázok
 Mindeneknek az utában állok,
 Itt teremtek, alkotok magam
 10 S látva millyen jól tenyész körülem
 Minden Bennem él és veszve vélem
 Istenülve élek bódogan.

Itt virágim gazdagon fejelnek
 S áldozatként illatot lehelnek,
 15 Amiért hogy híven ápolom;
 Ott a fácskák, mellyeket neveltem,
 Játszi árnyat vonva már felettem,
 Állanak gyümölcsben gazdagon.

És madárcák jönnek messze földről,
 20 Menten itten álnok üldözéstől,
 Hogy dalok közt nyugton költsenek;
 Szebben fénylik a’ napnak sugára,
 Lágyabb a’ szellőnek suttogása,
 Telkemen - hogy lakja szeretet. -

25 Ott a kis ház, ajtajában állva
 Vár a' kedves ölelő karába
 És szemében tiszta érzélem
 Mint virág él illatot lehelni,
 Ő szeret, mert kell neki szeretni,
 30 És nem tudna élni nélkülem.

S ha körül fon mint egy bájgyűrűvel,
 Hó karokkal forró lágy kebellet,
 E szent körbe nem fér semmi gond;
 Messze zúg el a' hálátlan élet,
 35 Hír, kajánság, megcsalt szenvedélyek
 Hangja el hal míg hozzánk be ront. -

Óh, csak egy van ami még érhetne,
 Hogy ha a sors jókor el temetne,
 Irígyelve bódog létemet;
 40 'S nézek gyermekemre nőm karában,
 Benne egy megifjodott világ van,
 'S nem félek, hogy a' sír eltemet.

Ő csatáz és lelkesül helyettem
 Nem kidőlt fa, hulló csillag éltem,
 45 Emlék nélkül mely hiába vesz
 És a nő, ki csókkal életemben,
 Halhatatlanit majd gyermekében, -
 Síromon meg gyász könnyűje lesz.

Óh de el, de el a ház küszöbről
 50 Csípős őszi szél fú a' hegyekről, -
 Föl van szítva kandallónk tüze -
 És körüle néhány jó barát vár;
 Pipa füsttel, tajtékzó pohárnál,
 Majd feledve lesz az ősz szele.

55 'S ha koczogtat ollykor ablakinkra
 Új hasábot hányunk a zsarátra,
 És regélünk rég történeteket: - -
 Hű szerelmet, bút tündér világot,
 Pajzán tréfát, óriási harcot,
 60 Mellyben egy nagy nemzet vérezett - -

Nőm is ott ül, kis fiú ölében,
 Kis fa kardot forgatván kezében,
 Annya lopva könnyeket töröl.
 Óh a' boldogság itt mind valódi,
 65 És könyűt csak költészet fakaszt ki
 66 Múlt idők történeteiből. - - -

3 „Szent<elt> e' hely, <kis> világom ez;”.
 4 „<B[?]ka hírvágy, cselszövényes tervek>”.
 5 „<Életemben nincsen hely tinektek>”.
 6 „<Itten> üdvöt a' jelen szerez. -”
 7 „<[?] ott kint hasztalan> csatázok”.
 8 „Mindeneknek az ut<j>ában állok;”.
 10 „<S látván milly szépen tenyészik minden>”
 11 „<Bennem él s el veszne mind nélkülem>”.
 16 „Ott <im> fácskák, mellyeket neveltem;”.
 20 „Menten <itten álnok> üldözéstől;”. Az „<álnok>” szó fölött: „<majd>”.
 23 „Lágyabb a' szellőnek <zokogása>”.
 24 „<Sz[?] csendes völgyemnek>”.
 25 „Ott a kis ház, ajtajá<nál> állva”.
 27 „És szemében tiszta <szerelem>”.
 30 „<Mert> nem tudna élni nélkülem.”
 32 „Hó kar<ával dagadó> keb<lével>”.
 33 „<A> szent körbe <halvány gond nem fér>;”.
 36 „<Vad moraja, míg hozzám el ér>.”
 37 „<Egytől félnek csak mi még érhetne>”.
 38 „<Éltünknek ha isten véget vetne>”.
 41 „Benne <élend lelkem megújultan>”.
 43 „<Ott [?] a ki harczoland> helyettem”
 44 „<Míg más nagyravágyó halván a perczczel>”
 45 „<[?]től gyötörve áll sírjánál>”. Alatta áthúzott sorok:
 „<Hogy mért élt hát nyert-e pályabért?>
 <[Engem] nőm életemben csókkal halmoz>
 <Szent hazámnak hasznos gyermeket hoz>
 <'S könnyet sír majdán emlékemért>”.
 46 „<Míg> a nő, ki csókkal életemben;”. Ennek s a következő sornak a többi javítása olvashatatlan.
 48 „<S emlékem könnyet [?]>”, majd: „<s együtt sírnak emlékemért>”.
 49 A sor javításai olvashatatlanok.
 51 „Föl van szítva <a' tűz mellege>;”
 54 „Majd feledve lesz az ősz <'s> szele.”
 56 „Új hasábot <hányunk kandallónkra>”.
 58 „Hű szerelmet, bút <és bódogságot>”.
 60 „Mellyben egy nemzet <el> véreze - -”
 61 „Nőm ott <hallgat>, kis fiú ölében;”.
 62 „<Játék kardot> forgatv<a> kezében”.
 63 „<Míg nőm> lopva könnyeket töröl.”

Borúra derű

Sokszor meggyötörtelek hiába,
 S fájó kéjjel lestem könnyedet,
 Ám de még istent is káromoljuk
 És szívünk mégis hozzá vezet.
 5 Meg bocsájtál nő te is, te hajlál
 Első hozzám csókkal ajkadon,
 Szégyenülten és kéjtől remegve
 Hogy bevallám vétkezém nagyon.
 Oh de hisz kihez nem vonz az érzelem
 10 Attól úgy-e úgy-e nem fáj semmi sem.
 Sokszor bántál nő te is hiába
 A sors bűnét is reám vetéd, -
 Aki hallott volna azt hiendé,
 Rosszabb férj nincs is már, mint tiéd,

- 15 Ám de a legkedvesebb fiúra
Is rivalgunk: hordjon a' manó.
- S életünket áldoznók fel érte
Úgy-e úgy van, drága zsaroló?
Óh hisz azt a rossz férjt hogy ha érte baj
20 Meg hiszem sirattad - s titkon ölt a jaj.
Megszükültük házi kis körünket
El ragadt a' képzelet szele
Mint hajóst révéből bűvarázssal
Vonja a' tenger végetlene -
25 Ah de csak hamar nyugalmat óhajt
Azt az árva ősi tűzhelyet
Kéjjel tér meg, mint mi vissza tértünk,
Leg szebb a' nap kis házunk felett.
Mert ha nem tündérhon is mellyet lakunk,
30 Benne ketten úgy-e mégis elvagyunk.
- El vonúlt a felleg, fel süt a nap
Szép világ van, bődögság megint,
Kedvesebb még a muló borura
S életünkkel gazdálkodni int.
35 Nem maradt szívünkbe rejtve fullánk,
Melly érzést öl s mérget gyűjtve vár,
Mindenik kinos percz száz gyönyör telt
Órával van kárpótolva már -
Minden perczért százszor áldjon istenem,
40 Gyermeimnek anyja, szépem, kedvesem.

1 „Sokszor <megrontálak nő>”.

2 „<Mig konyűbe lábadott szemed>”.

3 „<Fájt szívem, de dőre büszkeségből>”.

4 „<Mégsem törülém le könnyedet.>” Utána áthúzott sorok:

„<Óh de hisz istent is káromoljuk,>

<S ő a' káromlásért megbocsájt,>

<Tudja jól, azért hozzá járulunk>

<Zsámolyához küldve szent imát>”.

7 „<részketve>”.

9 „<Hej de> hisz kihez nem vonz az érzelem”.

10 „Attól <szívünknek> nem <is> fáj semmi sem.”

15 „<Óh> de <hisz leg kedvesb' gyermekünknek>”.

16 „Is <meg mondjuk: vigyen> a' manó.”

17 „<[?] képes érte>”.

18 „<Életünk sem lenne nagy adó.”

19 A sor javításai olvashatatlanok.

20 A sor javításai olvashatatlanok. Alattuk további áthúzott sorok:

„<Életünk legédesb' percze lett.>

<Hej hisz megl[?] ha könyezéd>

<Azt a' rossz férjt lopva [?]>”.

21 Utána két áthúzott sor:

„<Sokszor hittem, és hitted te is nő,>

<Tűzhelyünk, hogy nekünk kicsi kör,>”.

22 „El ragadt a' képzelet<nek szárnya>”

23 „<Melly a földről fellegekbe tör>”. Alatta egy további áthúzott sor: „<Óh hisz a halászt is bűvarázssal>”.

25 „<Hej de érzi csak hamar nyugalmat>”
 26 „<Más nem ád, mint szabadság dala>”
 27 Alatta áthúzott sorok:
 „<Egymás karján lelve enyhelyet,>
 <Érzők isten egymásnak teremte>”.
 30 „Benne úgy-e <együtt> mégis elvagyunk.”
 A versszak első nyolc sorának korábbi változata:
 „<Bántottuk hát bár egymást hiába,>
 <Megbocsájtánk [?] mindannyiszor,>
 <Nem maradt szívünkben rejtett fullánk,>
 <Melly érzést öl s mérget gyűjtve forr>
 <Óh hisz a’ nap is borút ölt olykor,>
 <És újabb fényben kel fel megint,>
 <Percznyi eltüntével csak sugárit>
 <Méltányolni és élvezni int.>”
 Ezután további áthúzott sorok:
 „<Használjuk nő hát szívünknek napját,>
 <Érz[?] mint fáj, felleg ha fedi,>
 <És hiszen mind e’ fájdalmas perczet>
 <Száz étessel pótolod te ki.>”

Lélekerő

Bátran meg álltam fegyver fegyver ellen,
 Nagyok haragjától nem rettegék,
 De kétkedém, elég erős-e lelkem?
 Hisz férfitől ez csak kötelesség.

5 Szerencse csábja nem győzött felettem,
 Nem részegített meg szép szemsugár,
 De kétkedém elég erős-e lelkem,
 Ha a’ sorsnak súlyosbb próbája vár?

Ellentállottam nőnek hogy könyörge,
 10 Szerettemet hallgattam mint zokog;
 Most már jöhet sorsomnak bármi vésze,
 12 Nyugodtan várom óh erős vagyok. -

1 „<Ellent állottam ellenség szavának>”.
 2 „Nagyok haragjától nem <reszketék>”.
 3 Az „elég” szó korábbi variánsai olvashatatlanok.
 4 „Hisz <ez csak mind férjtől> kötelesség.”
 5 „<Ellentálltam szerencse mosolyának>”.
 7 „De kétkedém <még hogy> erős-e lelkem.”
 8 „Ha a’ sorsnak súlyos<a>bb <púpja> vár?”.
 9 „Ellentállottam <szép szemek könyének>”.
 10 „<Kit szereték> hallgattam mint zokog.”
 11 „Most már jöhet <a’> sors <bár melly csapása>”.
 12 „<Elbirni azt érzem> erős vagyok. -”

Bár Madách Imre szerelmi versei közé nem vett fel az előbbieken kívül más olyan verset, amelyet a feleségéhez írt, ennek inkább csak tematikai okai lehettek. Így pl. az egykor levélként elküldött verseket Levelek cikluscím alatt kívánta megjelentetni. Ezek között találjuk a talányos Távolból -hez cím alatt megjelent verset is. Bizonynal ezt is Fráter Erzsébethez írta, legalábbis, amennyire a címben áthúzott név rekonstruálható, s ezt támasztják alá a versbeli utalások is. A „kis ház”, amely „szirt gyanánt” állott ki a látkör ködéből, minden bizonynal a Fráter-család ma is álló cséhtelki kúriája, amely az Alföld határán, az Érc-hegység lábánál valóban némileg kiemelkedik, főképp, ha a szokásos módon közelítjük meg, vagyis Nagyváradtól Tótin át haladva. (A vers a kéziratban a 63. főlő rektóján és verzóján, továbbá a 64. rektóján található, míg a IV. rész második változata a 93. főlő rektóján és verzóján.)

Távolból <Erzsi>hez

I

Valjon jobban fáj-e egyik szív mint a más,
 Vagy vérző sebét csak jobban eltakarja?
 S kétszeresen fáj - óh, mért nem terme kőnek,
 Hogy ha isten férfi kebelébe szánta. -
 5 Amidőn el váltam tőled drága lélek
 Hittem lesz erőm is el szenvedni szépen,
 Óh hogyan csalódtam, azt te értheted csak
 Aki szintűgy szenvedsz elszakadva tőlem. -
 Vissza vissza néztem, s látva szép szemedben
 10 A könnyet ragyogni jól esett szívemnek,
 Mígnem a' távolság elrejté irigyen
 Tőlem, szemeid, hogy érettem könyeznek.
 'S lelkemet egészen kendődön felejtém,
 Mellyel kis kezed még végbucsúkat inte,
 15 Hej, de e kedves jel, e fehér zászló is
 Végre el merült a kéklő messzeségbe.
 'S mint az áradattól űzött fut magasb'ra,
 És ismét magasb'ra a' habok dühétől
 Lelkem is házadra meneküle melly még
 20 Szirt gyanánt állott ki a látkor ködéből.
 Ott pihent meg újra, s el vonúlt előtte
 A kis házban át élt boldog csendes élet,
 Még egyszer bucsúzott el minden virágtól
 Mellyet pályájáról a' végzet le tépett.
 25 El tűnt a' fedél is, még csak a' hegyeknek
 Csúcsain merengett képzelet világom,
 'S el mosódván ők is meg szakadt szívemnek
 Végső szála melly még életünk felé von.
 'S mint a' megszakadt húr felsikolt utószor
 30 Fel sikojta lelkem, veszve vólt világa
 Mellyben élt, s honos vólt, mint vad áradatnak
 Habja a távolság árnya eltakarta. -
 Óh mi végtelen tér van lánykám közöttünk,

Elhal a' sohajtás, míg hozzád el érhet,
 35 Mért nyil itt virág is, hisz le hervad addig
 Míg édes követként küldeném tenéked
 Mért él itt a' viszhang, hogyha nem tanulhat
 Dalt amint éneklik édes rózsa ajakak,
 Mért zeng a' pacsirta, hisz nem versenyezhet
 40 Kedves hangzatával bűbájos szavadnak.
 Tán azért, azért, hogy hozza az eszembe
 Benned mit veszíték, és búmat nevelje,
 Mint hajós előtt, ha köd gyanánt oszol szét,
 Amit vágyó szivvel esd, hazája képe.
 45 Óh de jó az isten, itt se hágy le rogyini,
 Itt is őrszemekkel csillag ég felettem,
 Mint rég ismerős mint régi jó barátom,
 Aki fényle ott is ahol én szerettem.
 Hozzá feltekintve képzelem magamnak
 50 Hogy te is leányka hozzá fel tekintesz,
 És a rajta egygyé olvadt két tekintet
 Lelkeink között majd szellemhíd gyanánt lesz.
 'S eltűn a' távolság végtelenje köztünk,
 Képzeletben újra bírlak, drága lányka,
 55 'S míg neked szemedben játszik a kis csillag,
 Engem emlékednek szó körül sugára.

II

Messze, messze földről küldöm e' levelkét
 Mint Noé galambját zöld ágért tehozzád
 Áradat borítja nékem is világom,
 60 'S csak te küldheted meg a' reménynek ágát.
 Küldöm e levelkét mint szelíd galambot,
 Melly tavaszt keresni messze földről száll el,
 Küldöm életemnek napja, lányka hozzád,
 Árva szűm telének bús komor hírével.
 65 Hogyha e levélke mint széltől üzött lomb
 Fényben és illatban dús körödbe jó meg
 Megbocsájtasz úgy-e reszkető szavának,
 Megbocsájtasz úgy-e gyászoló mezének.
 Óh mi írigy a' sors, amilly zúgva szálltak
 70 Bűbájos körödnék üdvadó órái,
 Messze válva tőled mindenik rövid perc
 Lomha lassúsággal most pótolja azt ki.
 Jó hogy még az emlék halvány holdvilága
 Öszve szedve a' nap eltévedt sugárit
 75 Fen viraszt az éjben, zálogául annak
 Hogy nem tünde álom volt, miben szivem hitt.
 Óh mi írigy a sors, fris forrást mutat fel
 A kietlen puszták lankadt vándorának,

'S hogy ha égő ajkkal nyúl epedve érte
 80 Látja hogy csalóka, tünde délibáb csak.
 Amidőn legédesb' tépi széljel a dalt,
 'S el szakasztja éltém lánykám életétől,
 Napszokott virágot el hervadni ültet
 Jég hazába, messze kedvesem szemétől.
 85 És én balga túrók e szegény világban
 Mellyet mint kietlen pusztát tüske ver fel
 'S az öröm csak itt ott el szórt kis virágit
 Melly oly súlyos útat tán nem is érdemel,
 Hogy néhány virágom is meddőn lehulljon,
 90 S méze búbáján csak meg se részegüljek,
 Annyi születendő csókod kárba menjen,
 Míg mint el vadult mén el száguld az élet
 Ah de zúgolódom hálátlan teremtés,
 Mit tesz az ha néhány rózsácskám lehulla
 95 Amidőn tudom jól hogy magad enyém lesz
 Rózsató te, újak örökös forrása.

III

Gondolat kertemből küldenék virágot,
 Mert szeretted egykor annak tarkaságát
 De ha mind el küldöm ami téged illet,
 100 Mind el küldöm én úgy lelkem gondolatját
 S végnélkül ha írok mindég újat, újat
 Mindég azt írom csak lányka, hogy szeretlek,
 Ezt pedig tudod már, vagy ha mégse tudnád
 Megsem írom azt, mert úgy sem értenéd meg.
 105 Vagy mindég csak e szív búját tárjam-é fel,
 Könnyeznél miattam, s ismét engem érne
 Veszteség, madárként hogyha el riadna
 Játszi kedved engem ígésző szeszélye. -
 Nem, nem, inkább a' bút, mely rád vethet árnyat
 110 Add nekem, s ha van még, ami engem érne,
 Egy öröm sugár, vedd - kedves lesz keservem
 Mellyet tőled nyertem illy árért cserébe.
 Hisz most is, ha a' múlt képe látogat meg,
 Bár a' dús nyárnak csak halvány fagyvirága,
 115 Kedvesebb nekem, mint minden ami környez,
 Mert felőled hoz hírt szűm tündér leánya.
 Ládd, így boldogítasz tudtodon kívül is,
 Mert a' boldogság mint a virág illatja
 Szerető kebelének akaratlanul is
 120 Részegítő kékjét messze szét árasztja.
 Álmodtam felőled, forró ajkaidról,
 Szívtam én legédesb' mézét a' világnak,
 Érezem szivednek gyorsuló verését,

125 Forró hullámozását kebeled havának
 És midőn ébredtem, bús rideg tanyámon
 Még szemem sokáig nem merém kinyitni,
 Mert tudám, hogy álom képzeletvilágát
 A valónak ádá az új el törüli.
 S olly erősen függünk álom képeinken,
 130 Hogy bár tudjuk a' sors mást végzett felette,
 Vissza tartóztatjuk árva szünknek írúl
 Öncsalódásunkat néhány perczenetre.
 S most isten meg áldjon, lelkem szép virága
 Ládd mi önző e szív, rád áldást kívánok,
 135 Mert ha homlokodra áldást küldne isten
 E kegyében ismét csak szüm lenne boldog.

IV

[Első változat]

Hódoló köszöntést a' legszebb leánynak,
 Forró csókot annak, akit én szeretek,
 Hej de aki engem visszont is szeretne
 140a Lelkem üdvösségét adnám a' kedvesnek.
 Hódoló köszöntés, forró csók leányka
 Hogy tiéd, azt szívem önmagában érzi,
 Ám de lelkem üdve, hogy tiéd-e arról
 Rejtélyes kis szíved tudna csak beszélni.
 145a De míg vallomását ellesem szemedből
 A várás únalmát tőled kedves távol,
 Egy tündér leányka mosolya deríti
 'S társalgásodért úgy némileg kárpótol.
 Óh ne légy, ne légy, lány ismét féltékenynyé
 150a Csókja szent, mert bájos nemtóm a' költészet,
 Melly azért kedves csak, mert édes dalokban
 A boldogságról szöli leányka és felőled.
 'S mert felejdékenynek tartasz úgyis engem,
 'S félsz hogy elfeledlek egyszer téged is még
 155a Szükséges hogy mindig eszemben tartsalak,
 'S kedves bajaidról emlékezzem mindig. -

Most el a' féltésnek dőre haragjával
 Bár tudom szivünknek a' bú is szükséges
 Mint magnak, hogy ollykor fellegek takarják
 160a Mert fel ragyogása ismét kétszer édes.
 Ám de már elég vólt a' haragvás arra
 Hogy a' megbékélés remegő csókjának
 Üdvét érezzem mint számüzött angyal, ha
 A mennyek előtté újlag megnyílnak.
 165a Vagy hát nem tudnám-e én is óh leányka

Sok vádját szemedre hányni a' féltésnek?
'S mégis hogy ha tiszta szemeidbe nézek
Mindent feledék, csak azt nem, hogy szeretlek.

170a Óh bár csak nézhetnél te is a szemembe,
Egy pillantás jobban el végezne mindent
Mint ha holt betűknek halovány szavával
Festem mit szó nem bír, mit csak a lélek sejt.
Olvasnád szememből, hogy ki a' hódítót
Gyűlölöm s vészt mondok minden zsarnok főnek,
175a Kegyetlen hódítóm, zsarnok szívkirályném
Rád mégis csak áldást, boldogságot kérek.
Olvasnád szememből, hogy, ki nem iedtem
Még meg a' nagyoknak büszke szemöldétől,

180a Egykedvűen türtem a' sorsnak csapásit,
'S nem hátráltam még meg férfi büszkeségből,
Reszketek ha látom lángoló szemedet,
Keblednek hó halma hogy megolvad tőle,
Reszketek ha látom kebledet, nem-é lesz
Az a' hó szem lángod ádáz megölője? -

185a Óh de hogy ha ismét gondolom, enyém lesz
Együtt a' heves mell, s a' szem láng sugára,
Érzem e' kettőből fog majd felderülni
Szerelem virágim szép tavasz koránya.
S szét nézek, mi kincset rakjak a' lábához
190a E tavasz korányért néked viszonyzásúl,
'S nem lelek más kincset, hű, igaz szívemnél,
192a S azt sem adhatom, mert rég bírod sajátúl.

IV

[Második változat]

140b Hódoló köszöntést a legszebb leánynak,
Forró csókot annak, akié szerelmem,
S ha viszont szeretne, éltem boldogságát
Udvösségem volna lábához letennem.
Hódoló köszöntés, forró csók leányka
Téged illet azt szűm önmagában érzi,
Életemnek üdvét bizzam-é kezedre
Arról szíved tudna csak nekem beszélni.
145b Ah, de vallomását amíg ellesem majd
Szózatot szemedből, elszakadva távol
Únalmas napokban egy mosolygó lányka
Játszi kedvteléssel némileg kárpótol.
Oh, ne félts, ne félts, szent e' leányka csókja,

- 150b Tiszta ölelése mert az a' költészet,
S kedves csak nékem, mert olyan lankadatlan
Mond a' bódogságról és rólad regéket
Már pedig elégszer a' szememre hánytad
S Rút dolog valóban - feledékenységem,
155b Kell tehát, hogy mindég szemmel is tartsalak
Hogy rólad beszéljek, rólad emlékezzem.
Ah de félre már most, félre dőre féltés,
E kis zsémbelődés úgy hiszem elég már
Hogy teljes gyönyörrel a kibékülésnek
160b Csókja átrezegjen - mely máris soká vár.
Hányszor voltam én is féltő - mennyi szépet
Mennyi kint nem raktam össze vádbeszédnek
Harclihogve tiszta szemeidbe néztem,
S mindent feledék, csak azt nem, hogy szeretlek.
165b Óh bár csak nézhetnél szintén a' szemembe,
És többet meg értnél, és jobban bizomnyal
Mintha festve festem bánatom reményem
Sok halott betűnek egyhangú sorával -
Értenéd szememből - amit én sem értek
170b Hogy ki sorscsapással bátran szembe szállok
S még meg nem riasztott a' nagyok haragja,
Reszketek ha látom kis, gyermekded arcod.
Értenéd, hogyan van: a népnek csatára
Mert költő valóban más mi is lehetne,
175b Aki gyűlöl önként, zsarnokot megátkoz
Kényednek hajol meg s áldást kér fejedre.
Áldást kér - mi balga - hol van az kivüled?
Nem tőled jön-e mind, amit árva szűm kap
Még a barna ég is jobb kedves szemedben,
180b Vélem sír örül míg az a kék ragyog csak
Óh mi kincset adj át hát mondd hódolással
Hű igaz szivemnél nem lelek egyébbre -
S azt nem adhatom mer régen a' tiéd már
184b Minden boldogsága - vágya és szerelme.

2 „Vagy vérző sebét csak <balgáiban> takarja?”. Fölötte áthúzott sorkezdet: „<Vagy csak>”.

3 „<Mért nem kő e szív is - hogy ha férfi szív lett>”.

4 „<Így fája a színlésnek kénytelen mosolya>”. Az első négy sor és javításai a cím fölött állnak; a cím után álló első változat:

„<Fáj a szív a bútól bárkinek keblében,
Csak hogy jobban rejti egyikünk mint a más,
Mért nem kő a' szív, melly férfi szívnek terme
Míg színlett mosolya így csak kettes kínzás.>”

6 „Hittem lesz erőm <el túrni is magamba>.”.

7 „<Ah mint meg>csalódtam, azt te értheted csak”.

8 „Aki szint<én> szenvedsz <tőlem> elszakadva. -”

9 „Vissza vissza néztem, s látva szép szemed<nek>”.

11 „<Ah de nem sokára az irigy távolság>”.

12 „<El véve előlem azt a' drága könyvet.>”

16 „<A kék messzeségben el merült végre>.”

19 „Lelkem is <a házra> meneküle melly még”.

20 „Szirt gyanánt állott ki a látkor <széléből>.”

26 „Csúcsain merengett képze<tem> világ<a>”,
 27 „’S el mosódván ők is <a> távol ködében>”.
 28 „<Meg szakadt szívemnek végső élet szála.>”
 30 „Fel sikoja lelkem, <látva hogy> világ<át>”.
 31 „Mellyben élt, s honos volt, <mostan a’ távolság>”.
 32 „<Mint vad áradatnak habjai borítják.>”
 35 „Mért nyil itt virág is, hisz le hervad <kelyhe>”.
 37 „Mért <zúg> itt a’ vízhang, <hisz nem tanulhatja>”.
 38 „<Daljait leánykám rózsá> aja<kának>”. A végső változat nyilván elírás; a szerző elfelejtett egy „a”-t áthúzni: „ajakak” helyett „aj<a>kak” lett volna helyes.
 39 „Mért zeng a pacsirta, <hogy ha nem versenghet>”.
 40 „<Édes> hangzatával bűbajos szavadnak.”
 41 „Tán azért, azért <csak>, hogy eszembe <hozza>”.
 44 „Amit vágyó szívvel esd, <a partnak> képe.”
 47 „Mint rég ismerő mint <egyetlen> barátom.”
 48 „Aki <ott is> fényle<tt> hol <virult szerelmem>”.
 51 „És a rajta egygyé olvadt két <pillantás>”.
 54 „<Újra bírlak téged közpetemben> lányka.”
 56 „Engem <szép> emlék<nek> nő körül sugára.”
 59 „Ár borítja <szinte> nékem is világom.”
 63 „Küldöm lányka hozzád, <életemnek napja>”.
 66 „<Mint le hervadt nyárnak hirmondója jó meg>”.
 68 „Megbocsájtasz <ügye gondteli szavának>”, majd: „Megbocsájtasz úgy-e reszkető szavának” (az utóbbi változat sincs áthúzva!). Alatta még egy áthúzott sor: „<Mert tanuja volt már boldogabb időknek.>”
 69 „<Hej mi gyorsan szálltak bűbajos körödben>”.
 70 „<Elveszett napoknak> üdvadó órái.”
 71 „Messze válva tőled <hidd el drága lélek>”.
 76 „Hogy nem tűnde <fény volt>, <a>miben szívem hitt.” Utána áthúzott sorok:
 „<’S vissza vissza hozva egy egy drága képet>
 <Játszi koszorút von híved homlokára>
 <Kedvesebbet nékem mint mind[?]>
 <Mert felőled hoz hírt, kedves a’ k[?]>
 <Bár a’ múltnak az csak halvány fagyvirága.>”
 77 „<Mert olly> írigy a sors, friss forrást mutat fel”.
 81 „<Mint midőn> legédesb’ tépi <[?]> a dalt.”
 84 „Jég hazába, messze <szép lánykám> szemétől.”
 85 „<Hogy még> tűr<je>m<-é még> e szegény világban”.
 86 „Melly kietlen pusztá<s, telve [?]>”.
 89 „Hogy néhány virágom is <lehervadozzon>”.
 90 „<S szeretlenül és soha sem élv[?]>”.
 91 A sor javításai olvashatatlanok. Alatta: „<Meg raboljon engem ajkad [?]>”.
 94 A sor javításai olvashatatlanok. Alatta: „<Ah de türelem csak, egyetlen nappal vége>”.
 95 Alatta olvashatatlan variánsok.
 96 „<’S benned új rózsáknak> örökös forrása.”
 99 „<Óh> ha mind elküld<ném> ami téged illet,” majd „<Hogy> ha mind elküld<ném>” ami téged illet.”
 100 „Mind el küld<eném> úgy lelkem gondolatját”.
 101 „<’S hogy ha v>égnélkül <is> írnek <majd> újat, újat”. A „<majd>” utólagos betoldás az „<is>” törlése után.
 102 „Mindég azt ír<ná>m” csak lányka, hogy szeretlek.”
 103 „<’S e>zt tudod már <úgyis>, vagy ha mégse tudnád”.
 104 „Alatta áthúzott sorok (a csillaggal megjelöltek a fölötte álló sor korábbi variánsai):
 „<Vagy mindig csak a’ bút fessek-é elődbe>
 <Könnyeket idézve szép szemedbe lányka?>
 <Mondjam e hogy a múlt dúsgazdag nyarának>
 *<Úgy ismét csak engem érne veszteség mert>
 <Most [?] meg halvány fagyvirága>
 *<El aludnék lelked játszi kedvsugára>
 <’S kedvesek [?] ami könyes>
 *<Ah pedig [?] búdat add mind nékem>
 <Mert felőled hoz hírt szűm minden lángja>
 *<’S tőlem végy el mindent, mi gyönyört szerezhets>
 <Édes lesz bűm, édes szerzett boldogságod>
 <Hogy ha egyet meghagysz nékem, a szerelmet>
 <Ládd mostan mi búsak eszméim leányka>

<Én pedig hiszem, hogy értem ég kis szíved,>
 <Most képzelheted már, míg benned kétkedtem>
 <Millyen szenvedések dúlták át e' kebled.>”

105 Ez, valamint a következő tizenegy sor lapalji jegyzet. A betoldás helyét nem jelölte Madách; az az áthúzott hosszabb részből (lásd a 104. sornál közölt variánsokat!) állapítható meg.

117 „<Hisz most bár keserves töled messze lennem>”.

118 „<Tudtodon kívül is bódoggá tész lányka,>”.

119 „<Mert a' bódogság a' szerető keblétől>”. A „kebelének” nyilván elírás.

120 „<Ön kéntlen ajándok mint virág illatja.>”

130 „Hogy bár tudjuk a' sors mást <hoz is fejünkre>”.

131 „<Árva szűnknek még ő szolgál édes írúl>”.

132 „Öncsalódásunk<nak> néhány perczenet<j>e.”

133 „Most<an> isten áldjon <meg kedves leányka>”.

134 „Ládd mi önző <keblem>, rád áldást kívánok.”

135 „Mert ha áldást <küldne> isten <homlokodra>”.

136 „<Úgy leányka benned én leszek a'> boldog.”

138b Alatta két áthúzott sor:
 „<Ah de aki engem meg viszont szeretne
 Lábához letenném annak éltem üdvem.>”

146b A sor első szava korábban: „<Szép>”.

152b A kéziratban: „bódogságságról”.

155b „Kell tehát, hogy mindég <eszemben> tartsalak”.

159b „Hogy teljes gyönyörrel <szájunkban e csóknak>”.

160b „<Percét Bűvös bája> - mely máris soká vár.”

161b „Hányszor voltam én is féltő - <összeraktam>”.

162b A sor elején: „Alkotása”. A sor fölött a korábbi variáns: „<Száz dolgot mi fájt - szép érzékeny beszédnek>”.

166b „És <jobbán> meg értnél, és jobban bizonynyal”.

167b „Mintha festve festem <ézésim> bánatom reményem”. (Nem utólag, hanem a sor írásának folyamatában keletkezett a javítás.)

180b „Vélem sír örül míg a <másik> ragyog csak”.

184b A második változat vége alatt (a 93. fölió verzóján), 180 fokkal elfordítva előbb részlegesen, utóbb egészében áthúzott sorok állnak (az áttekinthetőség kedvéért az utóbbi áthúzást nem jelöltük):
 „<Haszontalan kies sívár>
 Kietlen pusztá <sívár> - szíved birodalma
 S ha reng felette fényes <déli báb> bűvölet
 <Mi megbűvöl - mi dalra költ [?]>
 Mi dalnak [?] költ - nem sugározza
 De lelünk az mi fényárt rája vet”.

Az Egy vetélytárshoz is a Levelek ciklusban található, s közvetlenül követi az előbbi verset. Palágyi Menyhért nyomán terjedt el az a feltételezés, hogy Hanzély Ferenc lett volna az a régi barát, aki okot szolgáltatott a verses levél írására (igaz, könyvében csak H. F. szerepel). Ezzel együtt nincs semmi értelmes adatunk arra nézve, hogy Hanzély Ferenc valóban oly közel állt volna Madáchhoz, mint ahogy azt a vers sejteti. Mivel azonban Madách Imrét, s ebből következően a Csesztvén megfordult személyeket 1852-ben megfigyelték, s e rendőri megfigyelés eredménye fennmaradt, így mégiscsak ő az egyik lehetséges címzett. A másik: Lisznyai Kálmán. Ezt persze éppúgy nem lehet bizonyítani, mint ahogy Hanzélyvel kapcsolatban sincs semmi komolyan vehető információ. Lisznyairól azonban legalább azt tudjuk, hogy valóban jóbarátja lehetett Madáchnak (tanúsítja ezt a jelen kötetben közölt verse). Ugyanakkor kapcsolatuknak semmi nyoma nem maradt (a rendőri megfigyelésen túl) egészen Lisznyai haláláig. A haldokló Lisznyai Madách Imre látogatását kérte egy közvetítőn keresztül; nem tudjuk, miért.

Igaz, a vers költőietlennek mondja a barátot, ám ezúttal ez lehet akár szándékolt sértés is, s különben is cáfolja az a tény, hogy álláspontját versben fejt ki Madách. Természetesen mind Hanzély Ferenc mind Lisznyai Kálmán csupán elméletileg lehetséges címzettek: mindketten megfordultak Csesztvén 1852-ben, s mindkettőjüket „nőcsábász”-ként tartotta számon a környezetük.

Egy vetélytárshoz

El árulál! - óh gyermekéveinknek
Kisértete mond nem jött é eléd?
Nem borzadál-e mint a' templomrabló
Midőn a' leg szentebbet illetéd?
5 E leg szentebb nem más mint a' barátság
Lelkünk magával égből hozza le,
Nem függ szárnyán sem érdek ronda mocska,
Sem élvezetnek önző ingere.
'S te könnyelműen dobtad el cserébe
10 A nő porban csuszó szerelmeért,
Mellynek még röpte sincsen a siron túl
Mert az anyaggal, szépséggel alélt.
Mely mint virág, ragyogni van teremtvé,
'S gyümölcsöt hozva már el is veszett,
15 Mint táncz zene pár perczre ha mulattat,
De nem foglalja el a' szellemet.
Vagy iskolában él csak a' barátság,
S az életnek zajától el röpül?
Mindegy barátom én el nem itéllek
20 Az ég ítél az árulás felül.
És az lesz átkod, amiért el adtál,
A szerelem. Rá bízván sorsodat,
Tenger habjára alapítál csendet,
Fövény alapra márvány váratat. -
25 Mért nem választál csúnya nőt magadnak,
Vétkezni renyhét, bűnre ostobát,
Az vitte volna néma türelemmel
Mindennapiságodban az igát.
De nezzed óh hölgyednek bájvonásit,
30 Az életet, melly rajtok tündököl,
Fog-é az majd mind szűk körödbe férni,
Vagy mint vad ár fel zajlik és kitör?
Csak addig jó a nő, míg azt se' tudja
Hogy rosszá is lehet, ha úgy akar,
35 Ő tudja már, mert el bírt hagyni engem
És bennem a varázst mely véd takar
Elárul téged is később biztonnyal
Talán egy érdemtelenebb miatt,
Vagy nem hiszed, hogy illy cserét tehetne?
40 Hisz nő elméje, vágya ingatag.
Kietlen pusztá szíve birodalma,
S ha reng felette fényes bűvölet,
Mi dalra, üdvre költ, nem ő sugárzza
De lelkünk az, mi fényárt rája vet.
45 Mit vesztettem hát? bálványok dülének

Szivemben őszve, semmi hogy velők
 Lelkemnek istenségét is kilöktem,
 'S kihalt világon egyedül ülök
 Az ördög jó és gúnyosan vigasztal
 50 Vigadj hűtlen nő - rossz barát veszett -
 Nincsen ki osztályrészedet szűkítse,
 52 Magad vagy úr egész világ felett.

1 A gondolatjel és az „óh” között áthúzott, olvashatatlan szó. Alatta áthúzott sorok:

„<Mi őszintén mi hön szeretett e szív,>
 <Miként ezentúl senkit nem szeret,>
 <'S el árulál mégis midőn először>
 <Ellenkezett javam[mal] érdeked.>
 <Óh nem jött-e jobb gyermekéveidnek>”.

2 „<Kárhoztató k>isértete eléd?”

3 „Borzad<t>ál-e”

5 „<Mert leg szentebb tűz a' barátság. Lelkünk>”

6 „<Rokonságát>”

7 „érdek<eknek>”

8 Alatta áthúzott sorok:

„<Áldozni kell, le mondani kell tudni>
 <A szívnek, mellybe e szent szikra tér,>
 <'S hozzá mint istenhez, sem a föld bűne>
 <Sem álhiúsága soha nem fér. ->”

13 „Mely mint virág, <csak nyílani> van teremtvé.”.

15 „<Melly fölvidít egy percze illatával>.”.

17 Alatta áthúzott sorok:

„<A gyermekbábbal feledésbe dül,>
 <'S mint édes álom, az élet szavának>”.

18 „<Száz érdekű> zajától el röpül?” A variáns az előző áthúzott sorok (lásd a 17. sor jegyzetét!) folytatása.

19 „<Mindegy bár mint legyen én nem felejtem>”. Alatta áthúzott sorok:

„<A pántot, melly egykor hozzád kötött,>
 <Mit a barátság ellen elkövettél>”.

20 „Az ég ítél az árulás f<ö>l<ött>”.

29 „De <nézd, óh nézd> hölgyednek bájjonásit, ..

32 „Vagy mint vad ár <a gát körül> kitör?”

33 „<Ah a nő> addig jó <csak>, míg <nem> tudja”.

35 „Ő tudja már, <mert engem el feledve>”.

36 „<Lelkének jobb felét el hagyta már>”. Alatta áthúzott sorok:

„<S ha engem el birt hagyni s a' varázskört>
 <Mellyel védé az első szerelem>
 <Majd meg fog-é költőitlen körödben>
 <Nyugodni végkép? én alig hiszem.>”

38 „Talán egy érdem[telen]ebb miatt.”. A kézirat itt és a következő soroknál kiégett. Alatta két áthúzott sor:

„<Szived fog [?] azt még lakja>
 <Becsérzet 's [?] öntudat.>”

40 Az áthúzott változat olvashatatlan. Alatta további áthúzott sorok:

„<De légy boldog ha bírsz, csak volt barátom
 Feledd kebled, hogy többé nem vagy az,
 Barátságod fáj, hogy próbát nem állott,
 De a' leányt nyugodtan bírja más.
 Ne higgye hogy tán bánkodom miatta
 Elégtéte könyemben ne legyen,
 Ne számítson hódítási sorába
 Hatalmát kaczagom, le vetkezem.
 Gyalázat lenne istenét e' földnek
 A férfit, egy leánynak törni meg,
 Ki mint a' tánczene két nap mulattat,
 Aztán émelgő megtelt lelkünknek.>”

41 „<Ki mint üres hang, mit sem ér magában,>”.

42 „<'S öszhanggá csak a férfiú teszi>”.
 43 „<Kinek valója pusztá s délibábot>”.
 44 „<Nem vet rá más mint szűnk képzelete>”.
 48 „<[?], hogy szabadúltam tőlök>”.
 49 „<Úgy állok most, mint a kihalt világban>”. Alatta áthúzott sorok:
 „<A megmaradt utósó ember áll,>
 <És pusztá rom között gúnyos mosollyal>”.
 50 „<Őt vigasztalni még az ördög jár.>” Ez a változat az előző áthúzott sorok folytatása (lásd a 49. sor jegyzetét!).
 Alatta áthúzott sorok:
 „<Ne búsulj úgy mond, büszke ellenséged>
 <Az ál barát, hűtlen nő el veszett,>”.
 52 „Magad vagy úr <kiölt> világ felett.”

Ha elfogadjuk, hogy Fráter Erzsébetnek anyósához írt levele tanúsítja: férje iránti vonzalma egyáltalán nem szűnt meg a válás után, úgy a Hozzá mint nőhöz hasonlóképpen bizonyítja (különösen, ha az áthúzott szövegrészeket is vizsgáljuk) a férjnek (volt) felesége iránti vonzalmát. (A 64. fólió rektóján és verzóján.)

Hozzá mint nőhöz

I

Értem életemben sok sötét napot,
 'S egy egy édes percz vólt csak közöttte,
 Ennyi gyászon illy kevés öröm
 Tán igen drágán is vólt fizetve.
 5 Óh de nem drágán, egy csillagért mi sok?
 'S az öröm illy csillag életünkben,
 Melly csak akkor éghet fénnyel, igazán
 Hogyha barna éj van a' kebelben. -
 És mégis haragszol hogy meg őrizém
 10 E néhány percz emlékét e könyben
 Üdvem kérted egykor és le mondtam én
 Hagyd meg érte most csorduló könyvem
 Szent az, mint amely függ száműzött szemén
 Benne egy világa van lefestve
 15 Vedd el tőle azt is össze roskadoz
 Vagy tovább miért, miért is élne -
 O ha tudnád azt, mi édes érzeni
 Bú öröm legyen bár ami éltet
 Ismernéd kiéget sziv kietlenet
 20 Meg hagynád nekem e végső könnyet.
 Hisz nyugodt lehetsz nő, hisz nem gyötrelek
 Többé bódogság után reménynyel,
 Régen által lattam, hogy szivem soha
 E világon bódogságra nem lel.
 25 'S még csak azt ohajtom, hogy bódog te légy,
 Hogy ha halnom is kell szépen érted,
 Mint istenfi, aki hűn kiszenveté
 A megváltott földért a' keresztet.

II

Tudtam volna boldog lenni én is,
30 Nékem is mosolygott a világ,
Tettem volna mint más élvezet
S el lökve ha hervadt a virág
Balga voltam - nem előre néztem
Uj földért - csak hátra hasztalan
35 Óh de hát, vesztéssel aki nem lép
A világba, olly boldog ki van?
A jövő kétes reményvilága
Míg a múlt sírormokon viraszt,
E két testvér csókja a jelen, melly
40 Amint kéjt szül úgy meg fojtja azt,
Játékául a' sötét sírörnek,
'S jó ha még illy játékunk lehet,
Múlt időkből, mellyel gyermekekként
El csitítjuk a' keserveket.
45 Illy szép emlék boldogabb napokból
Benned ó nő nékem is jutott,
Hála hogy reményünk amiként fogy,
Emlékinknek kincse mind nagyobb.
Amit élvezék mind az sajátom
50 Többé tőlem azt el nem vehedd -
Hogy ha csalfaság vólt bár vagy álom
Emlékemben szinte egyre megy -
Csak halkan lépj fel, kíméljed a' bút,
Fel ne rettentsd álmából megint,
55 És ne mond hogy megnyugodva épen,
Már feléd mosolygó pálya int.
Hadd ne tudjam, hogy melly felnyitott könyv
Volt nekem, szűd már nem értem én,
'S minden gondolatnak, mellyet egykor
60 Én irék be, más van már helyén.
Arczodat se lássam félve látnám
Mint ki reggel kis kertébe lép
S ottan éjjel fergeteg viharzott
Ottan minden pusztulási kép.
65 Szét oszolna tünde ideálom,
Míg így bírlak - aminő valál
Tegnap váltunk azt hiszem magamban,
S reggel csókom újra meg talál.
Csak ne gúnyolj mert hogy nem valóság
70 Halkan lépj fel, kíméld álmomat
Engem boldogít és bár mi légyen
Mély homály földi határukat
Mindkettőben érünk kéjt keservet
És mosolygunk, hogy ha vége van, -

75 Mindkettőből emléink maradnak - -
Álmodnom hát engedj báldogan.

III

Hát megtörtént az amitől remegtem,
Hát látnom kelle téged újlag nő,
És látnom úgy, hogy arczodon ne légyen
80 Egy kis sugár is a' múltban merengő.
Csak egy vonását a sajnálkozásnak
Csak egy nyomát a' titkos szenvedésnek
Megnyugtatósaúl szerelmi búmnak
Hazudtat volna, hogy ha már nem érzed.
85 Silány vigasz - de még is némi vigasz,
Mint hold mely nappal el sápadva lép le
De éjjel még is oly kedves vezér az
Ha elhagyott mi fényesebben ége -
Ah a' bódogság lég az ifjúságnak -
90 Láthatlan környez öntudatlan éltet,
S csak már midőn hullámi meg fogyának
Érezzük a' siralmas veszteséget. -
Én sem becsültem míg fényes napom volt
Most egy sugárt is hasztalan kívánok -
95 Tar a himes mező, - virága el holt
Csak arczod az, min még rózsát találok.
Egykor hivém nekem fog nyilni kelyhe
Fájó tövis maradt csak e kebelben
Ah látom a virág úgy van teremtvé
100 Hogy csak kaczerkodik a tarka kertben
Ragyogj tehát nő óh ragyogj csodálva
Lelkem le monda úgy is a reményről
Ha már másnak nyílsz úgy még jól esik ha
Nyílsz fényben, és keresve mindenektől.
105 Csak amidőn találkozáink, szememnek
Mutattál volna bánatosabb arczot,
Ne láttam volna sirján érzetemnek
108 Nászt ülni az idegen bódogságot.

3 „<Melly a' feldúlt szívnek vér sebeivel>”.

4 „Tán igen drágán volt <meg>fizetve.”

5 „Óh nem drágán, egy <szép> csillagért mi sok?”

6 Az „illy” szó javítás eredménye, a korábbi változat olvashatatlan.

8 Utána áthúzott, részben rekonstruálhatatlan sorok (a kéziratból egy rész kiégett):

„<A bércezek, mit meg nem ingat a vihar>

<Napsugárban [?] terem virága>

<Aki [?] keblén>

<Annak a' [?] vagyon zárva.>

<Óh ne irigy[?] szűm azt a' kebelt>

<Melly a' [?]l türi nyugalomban,>

<Áld a' sorsot áld, hogy bánatot és bút>

<Hágy érezned olly mélyen, valóan.>
 <Igy osztozhatál csak egykor társ gyanánt>
 <Istenekkel túlföldi üdvökben>
 <S bár ha percznyi vólt is tündér mámorod>
 <Mélyebb vólt, hogysem hosszú lehessen.>”
 9 „<Meg irigyeléd azt így a társain>”.
 10 „<Por kebellet sorsunkat hogy osztám>”.
 11 „<S mert hiven megőrzém szent emlékedet>”.
 12 „<Átokúl haragodat küldék rám>”.
 13 „<Óh bocsáss meg nő, óh hagyd meg azt nekem>”.
 14 „<Üdvöm kérted egykor s én le mondtam>”.
 15 „<Hadd meg érte mostan rengő könnyemet,>”.
 16 „<Minden kincsemből csak e' könyűm van>”.
 17 „<Szent e könny, mint melly függ száműzött szemén,>”.
 18 „<Ha honának szélein bucsúzik,>”.
 19 „<S benne minden ami néki drága vólt>”.
 20 „<Még egyszer s utószor tükröződik. ->” Alatta áthúzott sorok:
 „<Hogy ha tudnád azt, mi édes érzeni>
 <'S ismernéd a' pusztá szivnek átkát,>
 <Meg hagynád nekem e' végső érzeményt>
 <Mint kedves sír gyászos koszorúját.>
 <Rajta függ szivemnek minden vágya most,>
 <Mellyel egy világot át öleltem,>
 <Vedd el azt is tőle s öszve roskadok,>
 <Mert többé már nem marad mért élnem.>”
 21 „<'S most nyugodt lehetsz> nő <már nem gyötrelek>”.
 22 „Bóldogság <utáni hő> reménnyel.”.
 23 „Át lattam <rég hidd el,> hogy szivem soha”.
 24 „<Érzelmivel> bóldogságra nem lel.”
 30 „<Nékem is nyílt egykor szerelem virág>”
 31 „<Nékem is mosolygott hajdanában>”
 32 „<Mert egy csábitó nő élet és világ>”
 33 „<Mert nem tettem [?] úgy mint mások>”
 34 „<Mért nem élvezék mindent feledve rég?> Alatta áthúzott sorok:
 „<Mert az érzés olly szent vólt előttem,>
 <'S emlékezetembe is olly szent az még.>
 <Tiszta szűnk őrcsillagának hittem>
 <A szűz szerelemnek lepke szárny porát,>
 <Nem hívém hogy az élet viharja>
 <Igy le söpri s véle minden ideált. ->”.
 35 „Óh de hát, <hogy nem vesztéssel> lép<ne>”.
 36 „A világba, <ember> olly boldog ki van?”. Alatta áthúzott sorok:
 „<Csak lemondásoknak láncza éltünk>
 <Mellyből nem marad más, emléknél csupán.>”
 37 „A jövő <kinos> reményvilág <még>”.
 38 „<Míg a' múlt fájdalmas sírokon> viraszt.”.
 40 „<Ha gyöngyöt szül tüstént [?]>”.
 42 „'S jó ha még illy <kedves> játékunk lehet.”.
 44 „<Csendesítjük ollykor> keserveket.”
 46 „<Hála az egeknek nékem> is jutott.”.
 48 „<Drága e>mlékinknek kincse mind nagyobb.”
 49 „<E szép emlék hölgy te vagy s szerelmed,>”.
 50 „<Édes bájt nyer tőle a' rideg jelen>”.
 51 „<Mint ha bérczek csúcsát aranyozza>”.
 52 „<Egy eltévedt sűgár ünnepélyesen.>”
 53 „<Óh c>sak halkan lépj fel, kíméld a' bút.”.
 54 „<Hadd ne rettenjen fel álmából> megint.”.
 55 „<Óh> ne mond hogy megnyugod<tál újra>”.
 56 „<'S hogy> feléd mosolygó <élet> int.”
 58 „Volt <előttem>, a' szű már nem értem én.”.
 60 „Én irék be<léje> más <vagy> helyén.”
 61 „Arczodat se lássam <hölgy ezentúl>”.
 62 „<Lelkem reszket tőle, fél azt látni már,>”.

63 „<Hogy ha fényét veszett őszi nappá>”.

64 „<Lett, mely játszott rajta a’ tavaszsugár,>”. Alatta áthúzott sorok:
 „<Úgy lennének mint kertész, aki reggel>
 <Még reménylve kedves kis kertébe lép,>
 <Ámde ottan éji fergeted dült>
 <’S most már minden gyászos pusztulási kép.>”

65 „<Én sem ismernék rád,> ideálom,”.

66 „<Szét oszolna tünde párázat gyanánt>”.

67 „<Míg így bírni hiszlek, bírni most is>”.

68 „<Mint akkor valál, hogy bódogok valánk>.” Alatta áthúzott sorok:
 „<Képelem hogy csak tegnap váltunk el,>
 <És azóta ami történt mind csak mind>”.

69 „<Kínos álom volt fel ébredek majd>”

70 „<A reggellel uj[?] s csókolak megint.>” Majd: „<Csak h>alkan lépj fel, kiméld <az> álmodom”.

71 „<S hogy ha álmod is csak bódogságom>”, utána áthúzott sorok:
 „<Halkan lépj fel halkan kiméld [?]>
 <Mind egy lelkem egyedüli vágya>
 <Egy testvér az a’ hideg valóval>”.

72 „<Mely [?] takarja el határukat>”.

73 „Mindkettőben ér<e>zünk keservet”.

74 „És <nyugton> mosolygunk, hogy ha vége”.

76 „<Óh nő á>lmodnom hát engedj bódogan.”

81 „Csak egy vonását <arczodon a búnak>, majd „Csak egy vonását <rejtett [?]>”.

83 „<Megnyugtatósan sok bánatomnak>”.

85 „<Hadd hittem volna hogy szenvedtél értem>”

86 „<Ez a rossz vigasz ámde mégis vigasz>”, majd: „Mint hold<világ el sápad a nappal [?]>”.

87 „<Mint hold világ, mely nappal fel sem tűnik,>”.

88 „<De a’ vak éjben olly kedves vezér az. ->” Alatta áthúzott sorok:
 „<Egykor midőn napom volt égető nap,>
 <Alig tudám keblemnék bódogságát,>
 <Örjögve többre s újra többre vágytam,>
 <Mit nekünk isten itt élvezni nem hágy.>”

89 „<Mert vajh mi sok, sok percze a gyönyörnek>”.

90 „<Mint a’ lélekzet> öntudatlan éltet,”.

91 „S csak <hogy ha megszakadt már, és késő van>”

93 „<Nem tudtam én sem> míg fényes napom volt”, alatta áthúzott sorok:
 „<Most már szeretnék téli napsugárt is>
 <Örjögve többre újra többre vágytam>
 <Szeretnék halvány tünde fagyvirágot>”.

94 „<’S nem jó sugár a’ bódog múlt napokból>”.

96 „<Mig> arczod<on> nyíló rózsát találok.”

97 „Egykor hívém <örjögő képzelettel>”.

98 „<Hogy az a rózsza ott nyiland magamnak>”.

99 „<Szerény sorsomnak fénytelen körében>”.

100 „<De a’ virágok nap felé hajolnak,>”.

101 „<Rózsám is fényesb’ nap felé hajoltál,>” majd: „Ragyogj tehát nő <csak> ragyogj csodálva”.

102 „<Fájó tövis maradt csak e’ kebelre>”, majd „Lelkem le mond<ott úgy is mindenekről,>” alatta:
 „<[?] hogy a’ virágok tarka kertben>
 <Kaczerkodásra vannak mind teremtvé.>
 <Ragyogj hát hölgy, ezért nem irigyellek>
 <Lelkem le mondott régen ilyenekről,>”.

104 „Nyilsz fényben, és <csodálva> mindenektől.”

105 „Csak amidőn <én láttalak óh szépem>”.

107 „<[?] érzelmim sirján>”.

A Levelek ciklusnak ez a negyedik s egyben utolsó verse, amelynek tartalma szorosan kapcsolódik Fráter Erzsébet személyéhez.

Fogságomból

I

Messze földnek gyászos börtönéből
Jó hozzátok e' kicsiny levél,
Mint madárdal, szabadon, csapongva
Bár dalosa szűk fogságban él.
5 Most értem már, olly fájó gyönyörrel
Hogy mit hangicsál a' rabmadár,
Énekével lopva a' szabadba,
Menekül, és kis fészkére jár.
Érzed-e nő lelkem suhogását
10 Mint rejtélyes zokogó szelet?
Érzed-e ha homlokon csókollak,
És utánad a' két gyermeket?
Kedvteléssel látom kis körödben
Minden úgy megy mint megszokta rég,
15 Még nyomom sehol sincs eltörülve,
S mostan lenne csak hogy el menék.
Ablakhoz futsz, mint ha várva várnál,
Kis fiacskám kérdi: hol apám?
Székem ott áll könyves asztalomnál,
20 Istállóban tombol paripám.
Látom, látom, érzitek hiányom,
Oh mi édes szűmnek ez, mi jó,
Ah de a kor mint víz össze símúl
A barázdán mit vág a' hajó.
25 Kedvesünk ki messze vála tőlünk
Nagy hiányt hagy szívünk fenekén,
Mint ha a' legszebb tőt ki szakítják
Dús virág ágy kellő közepén,
Ah de a' virágok össze nőnek
30 A hiány fogy kissebbül a kár,
Míg a' kedves hogyha vissza térne
Útban lenne, s helyt sem lelne már.
Óh de e' nap úgy-e, messze van még,
Látod látod eszmém milly sötét,
35 Szellememhez vólt ragadva az árny,
Mellyet a' börtön foglyára vét.
Súlyos az árny, rémek népesítik
Mint sírt, mellyben érző sziv lehel,
Hallja még az élet lüktetését
40 S fél, feledve részvétlen vesz el.
Hát fiacskám? - Sorsomról tanítsd ki,
Hogy míg él sohse feledje el,

És erényt, bünt mérni ne tanuljon
 A siker hiú mértékivel.
 45 A hatalmas törvényt lát, le rontja,
 Mint egy isten, tesz amit akar,
 Egy szó van mégis min nincs hatalma
 Melyet lelkünk mint kincset takar.
 Lám! körülsem mosolyg az élet
 50 Barna szűk fal a bús láthatár,
 Ám de fent az égnek egy darabját
 Látom, mellyen csillag írat áll,

'S értem mit bír itt lent a' hatalmas,
 Értem odafent az istenit,
 55 S fent csapongok, amig kongni hallom
 Ajtómnál az örök lépteit. -
 Kis leánykám? néki mit izenjek?
 Mind hiába, ő nem értne meg
 Most tanulja még csak mondogatni,
 60 Mik szívünknek leg szentebb nevek.
 'S épen mostan nem csókolhatom meg
 Épen most nem látja az atyát,
 Kérdene ki az, ha vissza térnék,
 Félné tán, mint idegent ha lát.
 65 Óh tanítsd, tanítsd meg nő nevemre
 És tanítsd meg mint szeret a' nő,
 Hogy majd egykor ő is tenni tudjon,
 Ugy miként te, hogyha nagyra nő.

És azoknak, kiknek szíveikben,
 70 Úgy mint eddig most is van helyem,
 Mond: Ne szánjanak, könyet, sohajtást,
 Jól tudják ők hogy nem kedvelem.
 Tenger éltem, rajta most vihar zúg
 Ők a gyöngyök, mellyeket kimos,
 75 Sajnálhatni-é azt akinek még
 Balszerencse is kincseket hoz? -
 Szent halott a' hon, mi az utódok,
 Szenvedést hagyott csak ránk keze,
 Szégyenelném, hogyha szent hazámnak
 80 Én lennék felejtett gyermeke -
 Óh, ne irigyeljék azt barátim,
 Pótolják inkább a' helyemet,
 Vigalomban iganak helyettem,
 és ha az idő jön tegyenek.

II

85 Jó természet mellyel istenem meg áldot,
Most a' próba napján emberül meg állott;
Aki a világot mosolyogva néztem,
Meg nem törve várok hosszú türelemben.
Óh pedig bájos vólt, mellytől el tépettem
90 Mellyben munkálkodtam költöttem szerettem
Az a' kisvilág és most elválva tőle.
Van szüksége szűmnek nem csekély erőre.
Fel fel tűnedeznek képei előtttem,
Édes tarkaságuk elszorulva nézem,
95 Mint édes viszhangját a' tündér regéknek
Mellyeket télestén tűzhelynél mesélnek.
Látom házikónkat csendesen szerényen
Allani akászok titkos rejtekében

Nyíltan, védtelen mert fel nem költi vágyát
100 Írigynek hiúnak, küszöbén nem lép át
Csak jó pajtás és hoz ünnepet a' háznak,
Szivességet néz csak s lel kedvet magának.
Látom udvarunkban mint munkál serényen
A cseléd danolva, mind saját körében,
105 Aki fárad értem, és danolni látom,
Legszebb diadalmam, tiszta bóldogságom.
Látom a' kis forrást lábánál a' hegynek
Siető hullámi édes dalt rebegnek,
Sokszor el lesém azt tőle nyári este
110 Míg a' bükk borongó gyászban állt felette,
'S míg felém szállott a rétek illatárja,
Meg csendült a' régi templom kis harangja.
Óh vén templom látlak, látlak a dombélen,
Melly alatt a' helység nyúlik el szerényen,
115 Nálad gyűltek öszve harmat ülte páston
Tánczra és dallásra nyári éjszakákon
Ifjak és leányok, mellettek csendesen,
Állott a' temető, a' holdnak fényében

Kertünknek széléig marhák legelének
120 Szóllott a tilinkó, fénybogárcák égtek.
Ott álltunk kapunkban, nóm emlékszel-é még
Amint e' tündéri képen el merengénk,
Akkor térünk vissza a' messze látóról
Honnan a' szem széles földet bé barangol,
125 És a gondolat mint sas, repül felette,
Mígnem az éj árnya lassanként bé lepte.
Csillagok tűntek fel a' sötétkék égen
Választánk közülök már haza menőben.
El némúlt már minden a' pásztor nótája

130 Kísért el csak minket kertünk kapujába -
Óh e bűvös körben magamat ha látom
Olyan idegennek, olly másnak találom,
Attól ami lettem, hogy köztem s közöttte
Semmit sem lelek, mi együvé kötözne.

135 Hej de nem tovább, el el emléketekkel
Aki túrni bírok meg nem tört kebellem,
Küzdeni a' sorssal, veszttem az erőmet,
Hogyha ábrándozni kezd szívem felőled.
Most pedig csak várni, várni kell nyugodtan,
140 Minden szenvedésben egy vigasztalás van:
A tudat, mindennek hogy megjő a vége,
A megszabadulás, a megnyugvás véle, -
S ami most gyötör, mi sujt, midőn múlttá lesz
Győzelmes lelkünkbe egy emlékgyöngyöt tesz. -

III

145 Eljött hát a szabadulás napja,
Végre, végre megnyílt börtönöm
Arczom illatos szellő csókolja
Enyhe hangja részvevő öröm.
Hogy körül zajong e gondatlan nép,
150 S ennyi közt nincs egyik is talán,
Aki értené hogy a szabad lég
A boldogság és élet csupán. -
El kábúlva, tántorgok közöttök,
A szabadságtól úgy el szokám

155 Végtelenje hogy már szinte el lök.
Félelem szédület száll reám.
Börtönömnek szűk körébe szokva
Mint madár melly szálni el feledt
Visszanézek, és sötét alakja
160 Mint kísértet úgy látszik követ.
El csak el majd úgy rejtsz szent ölidebe,
A természet rég látott barát!
Úgy mosolygsz, mint bucsu perczeidben,
Bár azóta egy tél zúga rád. -
165 Óh ha ott is mind ezt így találnám
Hol szívem szeretteit hagyá.
Vajh a nyárnak kéje vár-e ott rám
Ah de ha telet lelnék csupán
Óh, ki tudja. Az tartott fel eddig
170 Hogy lelkem közétek vissza járt.

'S bár viharál az ész gyorsabban vitt,
 Szívemnek még mindig lassan szállt.
 'S most midőn szabad vagyok mehetni
 Aki úgy epedtem értetek
 175 Minden léptemnél erőm enyészni
 Érzem, 's a' jövőtől rettegek.
 Keblem el szorúl szorongva kértem
 Mit lelek, nem ért e semmi baj,
 'S hogy ha a kis ház küszöbre értem
 180 Mosolyod fogad-e vagy sohaj?
 Minden eszmédet láttam születni
 Mellyel ébredsz 's elnyugszol megint.
 E kedves dalt durván össze tépni
 Küldte a sors a válási kint.

 185 Hogy kötöm meg és értem meg ismét
 Ezt a már már elfeledt zenét.
 Szíveink közt annyi idegen kép
 Mérges árnyat mind kettőnkre vét
 Itten állok végre s félve félek
 190 Fel lebbenteni a' kárpitot.
 Míg mindnyájatokat át öllelek
 192 S egy csók mindent magyarázni fog.

1 „Messze <távol> gyászos börtönéből”.

6 „<Mit danol, mit zeng> a' rabmadár.”.

8 „Menekül, és kis fészké<hez> jár.” Utána áthúzott sorok:

„<E sorokban én is menekülök,>

<El maradnak a' sötét falak,>

<Lelkem ott csapong már körötökben,>

<És örül, ha vagytok bóldogak.>”

11 „Érzed-é ha homlokod <meg[?]>.”.

12 „És utána a' két gyermeket?”

13 „Kedv<vel látom> kis <háznak> kör<ében>”.

14 „<Hogy még minden úgy megyen mint rég,>”.

15 „Még nyomom <látszik mindenben, mintha>”.

16 A „S” utólagos betoldás.

17 „Ablakhoz futsz, mint ha <vissza> várnál.”.

19 „Székem ott áll <üresen könyvemnél>.”.

21 „Látom, látom <még hiányzom néktek>.”.

22 „<S e hiánytok olyan jól esik>.”. Alatta áthúzott sorok:

„<Oh ne jön bár nap, mellyen egykor>

<E hiányhoz szűtök megszokik.>

<Jaj de a' szív naptól nyílt virágszál>

<Melly nap nélkül nem nyílik soká,>”.

23 „<És a kor folyam melly> össze símúl”.

24 „<A hajó bár fel barázdálá.>”.

25 „Kedvesünk <ki meghal, avagy elvál>”.

30 „A hiány fogy <ha fogy szüntelen>.”. Alatta áthúzott sorok:

„<Mígnem lassan halavány emlékké>”

<Néha intő részvétté leszen.>

<'S a' részvét is heged, úgy mint a seb,>

<Száz virág nő a' ki halt helyett,>”.

31 „Míg a <holt ha újra> vissza térne”.

32 „Útban lenne, <nem lelne helyt is>.”

34 „<Megbocsáss hogy> eszmém illy sötét,”.

39 „Hallja még az élet<nek zajgását>”.

40 Utána áthúzott sorok:
 „<Vissza tér éltének minden gyásza
 'S minden fényesb' pontja el marad,
 Kétkedek mindenben mi múltjára
 Édességet, fényt szerelmet ad. -
 Ah de hogy ha feltűnő arczádon
 A konyű szent mosolygássá lesz,
 Áldom a vészt melly sorsomra rontott
 Mert szivedről biztosabbá tesz.
 Isten áldjon e' vigasztalásért,
 Óh de mellettem el ne felejtse,
 A miattam búsongó anyát.
 Rejtsd el tőle mind azt ami árnyék,
 'S azt mutasd csak ami napsugár,
 Néki a' kor sok keservet öntött
 Egy csepp is tán túlsordulva már.
 Jó öcsém tudom ott áll mellette
 Mint szőlőnél védő támasz áll,
 Ám de a' szőlőnek sugár is kell,
 'S azt csak mint te, olly nőnél talál.>”

41 „<Most fiamról.> - Sorsomról tanítsd ki,”.

43 „És erényt, bűnt ne tanúljon <mérni>”.

44 „A siker <'s fénynek> mértékivel.”

45 „<Törvényt mindég a' hatalmasabb szab>”.

46 „<S jutalmaz büntet kedvére> hatalma”.

47 „<Mindent tesz mint istenek tehetnek>”.

48 „<Egy van csak, mit el nem bír keze.>” Utána áthúzott sorok:
 „<A szót melly szivünkben él és ítél
 Melly a' jó s rossz közt húz vonalat
 Azt nem bírja ő el tántorítani
 Fenyéget bár, vagy jutalmat ad.
 Mond fiamnak e' szóra' figyeljen
 E szó az melly feltart engemet,
 'S önbecsében büszkébb mint a' bíró.
 Aki ítélend sorsom felett. ->”

49 „<Nem mosolyg rám itt a' szép természet,>”.

50 „<Füstös fal csak> a bús láthatár,”.

54 „Értem <mit mond odafent az ég>”. Utána áthúzott sorok:
 „<'S bár a' bús fal korlátozza léptem>
 <Lelkem odafent kalandoz még>
 <És mosolyg a' gyáva törpeségen>
 <Melly mocskolja isten műveit>”.

55 „<Még fel eszmél>, ami<nt> kongni hallok”.

57 „<'S hát lánykámnak?> néki mit izenjek?”

59 „<'S m>ost tanulja még csak mondogatni,”.

60 „Mik <embernél> leg szentebb nevek.” Utána áthúzott sorok:
 „<Lelke szűnyadt még most ébredsz fel>
 <Új létére mostan néz körül,>
 <'S minden tárgy mélyebben, maradóbban>
 <Hat reája mint ha fel serdül.>”

61 „'S épen most nem <adhatom rá> csóko<m>”.

67 „Hogy majd egykor ő is <tudjon> tenni”.

68 Az „Ugy miként te,” sorkezdet áthúзва, majd megismételve.

71 Az utolsó szó áthúзва, majd fölötte megismételve.

73 „<Éltem tenger> rajta most vihar zúg”.

75 „Sajnálhatni-é <kit> akinek még”.

76 „<Bal szerencse is> kincseket hoz? -”

77 „Szent halott a' hon, mi <b[ús?]> utódok,”.

78 „<Nem hagyott ránk csak keserveket>”. Utána áthúzott sorok:
 „<A választott kedvesekre többet,>
 <'S érdemünk szerint kevesbbeket,>”.

80 Utána áthúzott sorok:

„S fájdalmából nékem is osztályrészt
 <Nem juttatott volna szent kegye.>”

82 „Inkább pótolják a’ helyemet.”

83 „Vigalmikban igyanak helyettem.”

84 Előbb: „Hogy ha tett kell [értem?]> tegyenek”, majd: „S értem is ha tett kell> tegyenek”. Utána áthúzott sorok:
 „S hogy ha jó kedvből nem vágnak élni>
 <Daczból éljenek minél tovább>
 <Most hogy éltek [?] bosszúsága>
 <Isten véled nőm - jó éjszakát.>”

86 A „napján” szó helyén előzőleg: „napja<it>”.

87 fizikailag az iménti sor után következik: „Hej csak jó természet az én természetem,>”. A végleges változat II. részének első három sora azonban utólagos betoldás, így eredetileg ez az áthúzott sor volt az első, amelyet további öt, utóbb áthúzott sor követett (lásd a 88. sor jegyzetét!).

88 Alatta áthúzott sorok:
 „Csak a próba súlyos napjaiban érzem.>
 <Én ki úgy kívánok, úgy tudok élvezni>
 <A’ hit tűkörébe mosolyogva nézni>
 <S örültnék tartom ki nélkülöz ha nem kell,>
 <Meg nem törve bírok túrni türelemmel.>”

91 „Az a’ kisvilág most <élni messze> tőle.”

92 „Szüksége <van> szűmnek nem csekély erőre.”

93 „Sokszor fel fel tűnnek képei előttem”.

94 „Édes tarkaság<át köny s mosoly közt> nézem”

96 „Mellyeket <zord télben> tűzhelynél mesélnek.” Ezt egy olvashatatlan változat követi.

97 „Látom <kis házunkat> csendesen szerényen”.

102 „S lel kedvet, csak kincsét nézván a gazdának.>” Alatta áthúzott sorok:
 „Látom a kis kertet gyümölcscsel, virággal>
 <És el nem riasztott madarak dalával>
 <Méhzsongás, napfény és árnyék minden bája>
 <De felette lengő béke boldogsága>”.

103 „Látom udvarunkban <munkás élet [?]>”.

104 „Jókedvvel zörögni, zajgani serényen>”.

105 „Aki <értem munkál és> danolni látom”.

106 „Legszebb diadalmam, <legjobb boldogságom>”.

110 „Míg a’ búkk <rejtélyes> gyászban állt felette.”.

115 „Nálad gyűltek össze <harmatos gyepparton>”.

116 „Tánczolni danolni> nyári éjszakákon”.

119 „S gyeppünknek> szélég marhák legelének”.

120 „Ostor és kolomp szolt> fénybogárkák égtek.”

122 „Amint e’ <rejtélyes> képen el merengénk.”.

126 „Mígnem el borított mindent a köd leple.>”

128 „Választánk közülök <ott> haza menőben.”

129 „Néma volt a’ nyár csak a’ szolonak dalja>”.

130 A „Kísért” és a „kertünk” szavak között több olvashatatlan változat.

131 „Oh <ha e szent> körben magamat <meg> látom.”

134 „Nem lelek egy szálat mi még összekötne.>” Utána áthúzott sorok:
 „Akkor a’ boldogság ’s csendnek közepette
 Lelkem a’ veszélyt, az izgatót kereste,
 Lovagoltam az éj zúgó viharába
 Vívтам a’ folyónál, ha tombolt vad ára
 ’S lelkemben dalomnak villámi teremtek
 Mígnem hozzád tértem nőm, hogy megpihenjek.
 És öledbe hajtva megfáradt fejemet,
 Gondoltam magamban legszebb énekemet.>”

137 „Küzdeni a’ sorssal, <el>vesztem erőmet”.

138 Utána áthúzott sorok:
 „Türelem [?] kész kit még balsors nem ére
 Azt hiszi hogy másképp az nem is lehetne
 Minden pillantásod új világ lesz nékem
 Látom milly türhetlen nő nélküléd éltem>”.

139 „Akkor még csak várok szenvedek nyugodtan>”.

141 „A tudat, mindennek <hogy jó vége percre>”.

142 „Mellyben meg lesz oldva a sorsom rejtélye>”.

145 „Eljött hát szabadulás<om perce>”.

147 „<Sok keservvel van megvásárolva>”.

148 „<Jaj de étellel is az öröm>”. Alatta áthúzott sorok:
 „<Álomnak hittem mind ami bántott,
 Mellyet reggel elfeledtünk már,
 'S félek ismét hogy most ál[mo]dom csak
 'S ébredésnek csalódása vár.
 Mint olly sokszor. Ah de nem csalódom
 Most. Arczámat csókdossa a' szél
 'S mint rég vált barát sorsomról kérdez
 <'S a' kedves szabadságról beszél.>”

149 „<Körülöttem zajg e' város népe>”.

150 „<'S ennyi ember közt tán egyik sincs>”.

151 „<Aki tudná isten szabad lége>”.

152 „<Milly mondhatlan bódogító kincs.>” Alatta áthúzott sorok:
 „<Igy rabol meg a néhány perctől is
 Mit keblünk a' bódogságból bír
 Megszokás, s csupán csak az kecsegtet
 <Amiért szünk még epedve sir.>>”

154 „<El szokám én a szabadságtól rég.>”

155 „Végtelenje <szinte meg ijeszte>”.

156 „<Szédülök mint hal a' tengerben>”, alatta.
 „<Bizodalmat és reményt el vesz>”.

159 „Vissza <vissza> nézek, <és a börtön>”.

160 „Mint kísértet <borul rám árnyad>”.

161 „El csak el <természet> szent öledbe”.

162 „<Óh mi régen már nem láttalak.>” Fölötte: „<Rajta el - óh mi rég nem láttalak>”.

163 „<Úgy mosolygasz bár virágid [?]>”.

164 „<Mint akkor midőn el hagytalak.>”

165 „<Bár így lenne bár így lenne ott is>”.

166 „<Hol mind az van amit szeretek>”.

167 „S ott hol a' nyár bódogságát hagytam”. Majd: „<És> a nyárnak <bódogsága> vár<[?]>”.

168 „<Vágyaim telet ne leljenek.>”

169 „<Börtönömben mindég az tartott fel>”, majd: „<Vajh> ki tudja. Az tartott <[?]>”, aztán a „<Vajh>” „<Ah>”-ra javítva.

171 „<'S mindent mint reményre olly mosolygó>”, majd: „'S bár viharál a <sziv> gyorsabban vitt”.

172 „<Mindent ollyan bódognak talált>”. Alatta: áthúzott sorok:
 „<'S amint lelkem szállt, szivem még [?]>
 <Korholá az eszem szárnyait,>
 <Én ugymond gyorsabban ott teremnék>
 <Mint az a' hideg gondolat vitt>”.

175 „Minden léptemnél <erőm elfogyni>”.

177 „Keblem el szorúl <sötéten> kérdek”.

178 Az „ért” szó áthúzva, fölötte megismételve.

179 „S hogy ha <lépek a' ház küszöbére>”.

181 „<Meg szoktam, hogy minden eszmét lássak>”.

182 „<Amint születe s kebledben nő>”, majd: „Mellyel ébredsz <mellyel nyugszol el>”.

183 „<Tudtam milly eszmével szűnyadtál el,>”.

184 „<S hogy ha ébredsz millyen eszméd jó.>” Majd: „<Hosszú válás kínjainak kell>”.

185 „<Vajh hogy kössem össze, mint értsem meg>”.

186 „<Ismét azt a' felejtett zenét.>”

187 „Szíveink közt <tolakodának>”.

188 „<Elválásunk hosszú napjai>”. Alatta áthúzott sorok:
 „<Mint idegenek s nem-é maradnak>
 <Ottan ármányok fullánkai>
 <Engem ért-e csak kizárólag, mind
 A bánat mit méhe hordozott,>”.

189 „Itt állok <sorsom titkánál 's> félek”.

190 Utána áthúzott sorok:
 „<Indulnom kell s íme léptem lassúl>
 <Keblem el szorúl, szivem remeg>”.

191 „<Mig mindnyájtokat által ölelve>”.

192 „<Egy csókban mindent el feledék>”, majd: „<E>gy csók mindent magyarázni fog.”

V. VÁLÁSI SZERZŐDÉS

A szerződést a későbbiekben (nem lehet tudni: hivatalosan vagy csak szóban) többször is módosíthatták a felek, minimum három ponton. Először is 1864-ben nem nyolcszáz, hanem nyolcszáznegyven forint a tartásdíj. Másodszor: akkoriban már nem augusztusban, hanem szeptemberben volt esedékes a féléves fizetés. Harmadszor: nem tizedik, hanem jóval a tizenegyedik születésnapja után vette magához Madách Imre Jolán lányát. Kétséges, vajon a többi adat megállja-e a helyét, pl. valóban 200 forintot kapott-e Jolán 10 éves kora után Fráter Erzsébet? Nem kizárt, bár ebben az esetben nem egészen érthető, miért 150 forintról írt alá váltót a férj gyermekének elvitelekor. Madách Imre legalább egy ízben igen súlyosan megsértette a szerződést, amennyiben két évig (1857. február 1-től 1859. január végéig) nem fizetett tartásdíjat. Nem csoda, ha az ily módon lehetetlen helyzetbe kényszerített fél bírósághoz is fordult.

Alul írottak érett 's hosszas megfontolás után, meggyőződve hogy a házasság együtt lét fenntarthatására okvetlen megkívántató kölcsönös bizalom, egyetértés és ön megtagadás közöttük visszahozhatlanul meg szűnt, minek eredményeül nem csak saját magunk örökös boldogtalansága, de a felbomlott családi élet következtében gyermekeinkre nézve is sok oldalú kár következne, egyetértőleg elhatározzuk ezen, továbbra feltarthatlan állapotnak véget vetni, s elvállásuk okainak gyöngédtelen 's kellemetlen bővebb feszegetését mellőzve, melyeket pereskedés útján bíró előtt elnem halgathatnánk, köz meg egyezéssel egymástól örökre és vég elvállni, következő feltételek mellett:

1. Én, Madács Imre kötelezem magamat, valamint halálom esetére örökösöimet, nőmnek holta napjaig míg nevemet viselendi évenként nyolcszáz pengő forintokat két részletben félévenként előre fizetni. Az első illeték fizetése legközelebbi augusztusi Pesti vásárkor történend.
2. Ha Jolán leányom, kit nőm magánál tart, tizedik évét eléri, szaporodott nevelési költségeire még kétszáz pengő forintot tartozom fizetni, a fent írt nyolcz száz forinton felől, vagy belátásom szerint neveléséről másképp gondoskodni jogom lesz, vagy szinte azon esetre is, ha nőm nevemet viselni megszűnik, vagy meg hal. -
3. Aladár és Ara gyermekeim nállam maradván, azokat ápolni 's nevelni tartozom. -
4. Nőm minden hozományának, 's egyéb saját ingóságának apai házába való leszállítását eszközölöm.
5. Lemondok személyemre minden nőm utáni özvegyi örökösödésről egyáltalján, 's határozottan.
6. Nőm bár mikori felszóllítására ezen tényleges, s örökös elvállásunkat törvény előtt is meg fogom erősítetttni, elvállásunknak e szerződésben kifejtett anyagi oldalai mindenestre változatlan maradván.

Más részről én Fráter Erzsébet vissza térek atyai házamhoz s

1. Magammal viendő Jolán leányomnak gondos ápolása és nevelésére magamat kötelezem.
2. Ezen szerződés minden pontjait, úgy szinte a' nyolcz száz pengő forintnyi évnvi járandóságot elfogadom.

3. Lemondok személyemre minten férjem utánni özvegyi örökösödésről, egy általján 's határozottan.

Jelen egyeség levelünket egy eredeti példányban adtuk ki, mely eredeti példány Fráter Erzsébetnek adatott át, annak hiteles másolata Madách Imrénél találtattik.

Kelt Ecséd 1854. július 25n

Madács Imre mk (L. S.)

Fráter Erzsébet mp (L. S.)

Az egyező felek feljes meg nyugvással elébb az egyeséget meg olvasván saját kezüleg írták alá előttünk mint meg kért atyafi tanúk előtt.

Kelt mint feljebb. Fráter Pál mk. (L. S.) Fráter Béla mp.

U. I. Az első pontban érdeklött nyolcz száz pengő forintokra nézve magamat s örököseimet nem fizetési esetben a' szóbeli rövid utú biráskodásnak alája vetem.

Kelt mint feljebb, Madách Imre mk.

Die Gebühr mit 25 sage zwanzigfünf Gulden beim Pesther Steueramt an 31/7 unter Jour. art. 1489 entrichtet

Mayer mp. Einnehmer²

² Az illeték 25 szóval huszonöt forinttal a Pesti cs. k. Adóhivatalnál július 31-én az 1849. naplósám alatt leróva. Mayer sk. pénzbeszedő.

VI. EGY SZERENCSETTLEN NŐ GYÓNÁSA³

(Fráter Erzsébet üzenete)

Régmúlt korok eseményeit olykor nem a levéltárak soha közzé nem tett dokumentumai világítják meg, hanem esetleg a sajtóban megjelent közlemények.

Az alábbi írás a sajtóban napvilágot látott közlemény, amely a Nógrád Megyei Levéltárban, mint lapkivágat is helyt kapott, mégis, mint ismeretlen, rég feledésbe merült közleményt kell újólag megjelentetnünk.

Madách Imre feleségének, Fráter Erzsébetnek az életét sokan kutatták ugyan, mégis egyetlen hivatkozást sem találunk az alább közölt írásra. Eerre részben magyarázatot adhat az a körülmény, hogy német nyelven, föltehetően a *Pester Lloyd* című napilapban jelent meg. A Nógrád Megyei Levéltárban őrzött lapkivágat alapján csak az állapítható meg, hogy február 26-a körül, mivel a hátoldalán szereplő hírügynökségi jelentések ezt a dátumot tartalmazzák. Az évszám azonban jelenleg még nem ismert.

A szöveg lélektanilag igen meggyőzően írja le Madách Imre és Fráter Erzsébet kapcsolatát, mindazonáltal, mivel a szerző, Lenkei Henrik nem az eredeti lejegyzés birtokába jutott, csupán annak másolata alapján teszi közzé Fráter Erzsébet üzenetét, kérdéses, vajon megbízható-e a forrás? Ezt leginkább azzal lehetne igazolni, ha előkerülne Nagyváradon vagy másutt a szöveg eredetije. (Fráter Erzsébet nyilván magyarul diktálta le gyermekeinek szóló üzenetét, majd erről készített valaki másolatot, s a másolat kerülhetett fordításra.) Jó lenne tudni azt is, ki lehetett az a személy, akinek a halála előtt Fráter Erzsébet tollba mondta üzenetét, mivel a hagyomány nem tud erről az eseményről. A többszörös közvetítéssel most megjelentetett szöveg csak egy ponton tartalmaz ismereteinknek ellentmondó információt: bálokról beszél, jóllehet, csak egy bizonyos bálról tudunk, amely a házasság felbomlása szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult. Mindazonáltal lehetséges, hogy írói fantázia terméke az egész, bár ha így van, akkor lélektanilag alaposan átgondoltnak kell tartanunk a „hamisítvány”-t. Megjelentetésével részben az a célunk, hogy választ kapjunk arra a kérdésre: valóban elmondta-e mindezt Fráter Erzsébet a halálos ágyán, vagy sem.

A német nyelvű szöveget Radó György irodalmár és műfordító ültette át magyar nyelvre, aki Madách Imre életéről az eddigi legteljesebb monográfiát tette közzé *Madách Imre életrajzi krónika* címmel 1987-ben.

A. Cs.

³ Megjelent a Kelet-Nyugat c. napilapban. Nagyvárad, 1991. okt. 19. 6. old.

Tárca
A magyar múltból

Lenkei Henrik⁴

Egy szerencsétlen nő gyónása

Egy nagyváradi högynek birtokában van annak az önigazolásszerű iratnak a másolata, melyet állítólag a nagy filozófus-költő, Madách Imre özvegye diktált halála előtt egy bizalmasának. Közzöljük ezt a gyónást.

Gyermekeimnek!

Még néhány nap, vagy tán csak néhány óra, és nem leszek többé az elők sorában. Testemet majd valahol elkaparják - hiszen nem vagyok rá méltó, hogy egy családi sírboltba helyezzenek! - lelkem pedig égbe száll, vagy éppen az alvilágba. Ki tudhatná, hova?

Ez a legkevésbé okoz nekem gondot.

Beteg szívemre sokkal inkább nehezedik az a félelem, hogy ti is, kiket véremmel tápláltalak, elítéltek engem.

Ezért a szeretetemet, melyet a megaláztatások sem ölhetek ki belőlem, arra ösztökél, hogy megszabadítsalak benneteket a miattam való szégyenkezés tövisétől.

Ezenkívül nem akarom az engem ért égbekiáltó igazságtalanság tudatát magammal vinni a sírba.

Röviden szólva: én nem tartom magam olyan elfájt, elvetemült teremtné, mint amilyenek világáig kürtöltek.

Minden rosszindulatú ellenségeskedés és kárörvendő eltúlzás ellenére, én csupán egyvalamit ismerek el: hogy olyan mélységesen szerencsétlen lény voltam, aki a balszerencsés körülményekkel vívott küzdelemben alul maradtam. Ám a bűnbánó Magdolnára az vesse az első követ, aki az én helyemben szilárd tudott volna maradni.

Ezt akarom, forrón szeretett gyermekeim, most, erkölcsi és testi összeomlásom éjszakájából, erőim utolsó megfeszítésével nektek tudtul adni.

Csak egy negyedórát szánjatok rám. Hiszen én sok éven át elviseltem panaszaitokat, és nyugtatgatlak benneteket minden gyermekbetegségeitekben. Egy haldokló az, aki tőletek ezt a kegyet kéri!

Otthonról olyan voltam, mint a többi birtokos nemes családból származó leány. Csinos, életvidám, jó táncos, jó lovas, járatos az úgynevezett modern irodalomban, szeszélyre, duzzogásra hajlamos aszerint, hogy teljesítik-e kívánságait, kérésre vár, akiről elhatározta, hogy majd az ujjá köré csavarja. Ezeken kívül talán ösömtől, Martinuzzi Fráter Györgytől, a tragikus végű diplomata-hadvezértől örököltam kaméleonszerű természetemet, ami azt jelenti, hogy éppúgy készen álltam a lét komolyságát felfogni, mint bárkit jól megfricskázni.

⁴ Lenkei Henrik (1863-1943) reáliskolai tanár, szerkesztő, író, költő, Petőfi-kutató (Radó György jegyzete).

Romantikus fellángolás és fékezhetetlen csökönyösség, hajlam a magányosságra és túlsorduló szórakozásvágy már korán váltották egymást keblemben - annál is szeszélyesebben, minthogy jó anyámat hamar elveszítettem, és sorscsapásokkal sújtott apámnak nem volt ideje leánykájának neveléséről gondoskodni.

Mint vadrózsa, úgy nőttem fel. Egy jóságos, tapasztalt kertész gyámolításával bizonyára jól fölnevelt, az egész háznak örömet szerző és a viharoknak ellenálló virággá fejlődtem volna.

Megismertem apátokat. fiatal ember volt, másmilyen, mint azok, akiket addig ismertem. Mélyen álmodozó tekintet, szép vonású száj, lágy, behízelgő hang, csodásan kifaragott kéz. És mindezen tulajdonságait mintegy megkoronázta az a fölényes műveltsége, amellyel heves beszéde mindenkit meggyőzni akart.

S az alig huszonkét éves Madách Imre meglátott engem, jelentéktelen kisasszonykát, s én valószínűleg személyiségünk ellentéte folytán oly hatással voltam rá, hogy gyors elhatározással megkérte a kezemet.

Hogyan nyújtottam volna neki örömmel! Már csak azért is, hogy apám válláról levegyem a gondot, miként juttassa főkötő alá nincstelen leányát.

Engem lenyűgözött Madách méltóságteljes lénye, mely inkább egy prédikátorra, mint egy előkelő család szerelmes fiára emlékeztetett, és elhatároztam, hogy arcának gondokozta redőit el fogom simítani. Titokban reméltem, hogy oldalán én is különbbé leszek, segítségével megszabadulok a fiatal korom óta belém rögződött hibáktól.

Eleinte valóban úgy látszott, hogy egymást kiegészítve, egymást boldoggá tesszük.

Úgy lestem tudós, bölcselkedő, hazafias fejtegetéseit, mint egy iskoláslány, aki belebolondult a tanítójába, ő pedig igen örült, hogy bennem figyelmes tanítványra lelt.

Csesztvei életünk első hét esztendeje valóságos felhőtlen idill volt, melyet csak még bensőségebbé tett a ti eljövetelek, szeretett gyermekeim.

Kettőnk oly különböző jelleme közt a híd a szerelem jelentette. Az pótolta nekem a külső szórakozásokat, Imrének pedig a költői munkáitól várt, elmaradt sikereket.

Még a felviharzó, majd elnémuló szabadságharc hullámai, melyek ugyan hangos visszhangot keltettek lelkünkben, még azok sem bonthatták meg kettőnk harmóniáját.

A tragikus fordulat csak 1852 augusztusában következett be.

Közvetlen oka Imrém bizalmatlansága volt, amivel engem halálosan megsértett.

Kossuth titkárának történetét, aki kertésznek öltözve, Madáchtól menedéket kapott, ismeritek. Hogy emiatt a nálunk beszállásolt osztrák tisztet be kellett csapnia, az is rendben volt.

De megbocsáthatatlan hibájául rovom fel neki, hogy engem nem avatott be ebbe az ügybe, attól tartva, hogy fecsegni fogok. Hogy én árulójjává legyek valaminek, ami az én férjemnek szent? Inkább haraptam volna le a nyelvemet!

Ám abban a szempillantásban, amikor megtudtam, hogy Imre engem méltatlannak tart vele megosztani gondjait, összeomlottam. Addig féken tartott csökönyösségem felágaskodott. És tátongó rés jelent meg előttem házasságunk szép építményében.

Este volt, amikor váratlanul fegyveres csendőrök léptek be hozzánk, és apátokat fogolyként elhurcolták.

Villámcsapás a derült égből, földrengés egyik percről a másikra, hirtelen ránk zúduló gyászos események - ezekkel csak egy hősnő dacolhatott volna.

Az én erőmet meghaladta ez a tűzpróba.

Hát tehettem én arról, hogy a vértanúk fanatizmusa hiányzott belőlem?

S főként akkor, amikor megtudtam, hogy nem tekintenek teljes értékű embernek!

Mégis erőt vettem magamon. Forró könnyeket ontottam férjemért, akinek ártatlanul szenvednie kell.

Majd megpróbáltam beletörődni szörnyű helyzetembe.

Házunk családfő, birtokunk gazda nélkül maradt, gyermekeinknek apjuk, nekem támaszom nem volt.

Bizonytalan idők jártak, romokban hevert mindaz, amihez engem hit és remény fűzhetett. A közhangulat izzó háborgással tele. A nemzet legjobbjai elmenekültek, vagy rejtett zugokban bujkálnak. A gazdasági helyzet pedig kétségbeejtő.

Egyetlen garasom sem volt, és senki sem állt mellettem, akitől segítséget vagy tanácsot kaphattam volna.

Legtermészetesebb az lett volna, ha az anyósom, Sztregova szigorú úrasszonya, magához vesz. Ő azonban gyűlölt engem házasságkötésünk óta, merthogy áthúztam nagyra törő számításait.

És minthogy ő engem könnyelműnek tartott, olyan szűkmarkúan adott nekem pénzt, hogy kénytelen voltam adósságokba keveredni...

Ekkor egyre inkább beláttam, hogy férjem elnéző magatartása valójában méreg volt kifejlődésem szempontjából. Kábulatba ejtett, önálló cselekvésre képtelenné tett.

Minden előadás, melyet nekem tartott, minden irodalmi terve, amelybe beavatott, minden vers, amelyet felolvasott nekem, csak üres játék volt, görögűz.

Tapsoló közönség: csak ennyi voltam számára.

S minél inkább megalázottnak, rászédettnek éreztem magam az ő viselkedése által, annál égetőbben támadt fel bennem a bűnre való hajlam. Ki kellett tombolnom magam, elégtételt találni mindama szenvedésért, amellyel vétlenül sújtott a sors.

Így történt, hogy nem tudtam ellenállni a kísértésnek, és nem is akartam. Annál kevésbé, minthogy egy olyan férfi alakjában került elélem, akiről azt képzeltem, hogy az enyémnek épp az ellentéte. Egy piperkőc, egy üres vidéki donzsuán - nekem épp ez kellett! Mámort kívántam, mert különben belefűldtem volna az elkeseredésbe!

Amikor Imre végre kiszabadult és hazajött, még talán helyrehozhattam volna kapcsolatunkat.

Térdre borulva be akartam vallani neki ballépésemet.

Más emberré lettem volna, ha eltaszít magától, vagy akár megver.

Visszakunyeráltam volna magam, és megcsókoltam volna a kezét, amellyel erőt tanúsított.

Mindebből semmi sem történt meg. Továbbra is a korábbi kenetteljes lovagiassággal viseltetett irántam. Egyetlen szemrehányó szó sem hangzott el az ajkáról, pedig bizonyára tudott arról, ami történt.

Így aztán megbánásomat, szégyenemet, haragomat mind magamba fojtottam.

Ami annál inkább nehezemre esett, minthogy átköltöztünk Sztregovára, ahol nagyanyátok megközelíthetetlenül távol tartotta magát tőlem, mint egy királynő, aki méltóságán alulnak tartaná hozzáérni egy magamfajta féreghez.

Ekkor egyre vadabbul forrt bennem az indulat, olyan voltam, mint egy túlfűtött kazán.

Képtelenül lélekben erőt venni magamon, nem maradt más hátra számomra, mint érzéki élvezeteket hajszolni.

És aztán újabb gavallér bukkant fel a látóhatáron, aki bálókba kísért, olyanokba, melyekből férjem tüntetőleg távol maradt. - -

Kellett, hogy szakításra kerüljön a sor. Most értettem meg, hogy mi ketten nem tartozhatunk egymáshoz. Én túlságosan is a benyomásaimtól vezettettem magam, ő pedig a maga makulátlan fölényében tetszelgett.

Egyvalamit még megtettem, szeretett gyermekeim, miattatok.

Levelet írtam fennen trónoló anyósomnak, amelyben töredelmesen a közbenjárásáért esedeztem.

Semmiféle válaszra sem méltatott. Így veszítettelek el benneteket, otthonomat, nevemet, egész jövőmet. Kikergettek az utcára, hogy nyomorultul elpusztuljak.

Az első éveket - anyagilag tisztességesen ellátva - valami megmerevedett álmvilágban éltem le.

Semmihez sem volt kedvem, meggyötört agyamban öngyilkossági gondolatok cikáztak.

De nem hagytam magam erre csábulni. Nem! Ezt rátok való tekintettel nem akartam elkövetni.

Ekkor megjelent elvált férjem nagy műve: „Az ember tragédiája”. Természetesen az elsők közt voltam, akik megszerezték.

Amikor első részét elolvastam, elfelejtettem mindazt a bánatot, melyet ő nekem, bizonyára a legjobb szándékkal, okozott. Büszkeség és öröm lobbant fel bennem, hogy egy ilyen lángésznek adhattam az ifjúságomat.

Hirtelen azonban megpillantottam a Kepler-jelenet következő sorait (mint tüzes vas perzselődtek emlékezetemből!):

Óh, nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hívém,
Te büszke lennél bennem, s nem keresnéd
Kivül a boldogságot körömpön...

Majd később:

Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hűvös szelét kiállani,
Míg én egy jó, nemes férjet csalok meg,
Az ég átkát, világ ítéletét
Vonom magamra...

Ekkor határtalan düh vett rajtam erőt. Megaláztatástól és szégyentől félőrülten ziláltam össze a hajam.

Ő képes volt engem, virágkorának társát, gyermekeinek anyját pellengérre állítani! Engem örökre megsérteni és mint elrettentő undokságot állítani a világ elé.

Nem! Ezerszer is nem! Ezt a megbélyegzést én meg nem érdemeltem!

Az én férjemnek kellett volna annyi szeretetet és gyengédséget visszaidéznie, hogy ezeket a rikító színeket letörölje a palettájáról.

Hogyha nem énrám való tekintettel, akkor benneteket kímélni, mindkettőnk ivadékait.

Most aztán kiderült, hogy én sohasem voltam számára több, mint egy modell, amelyet felhasznált a freskóihoz, hogy használat után részvétlenül kifizesse és elküldje.

Ez az eljárásmód teljesen kihozott a sodromból.

Mínthogy engem amúgy is teljesen romlottnak tartottak, odadobtam utolsó erkölcsi fenntartásaimat, önbecsülésem maradékát, és mit se törődve azzal, hogy mi vár rám, rohanni kezdtem lefelé a lejtőn... míg csak ide, utolsó állomásomhoz nem érkeztem.

És mivelhogy én annyit szenvedtem, azért ti, kedves gyermekeim, őrizzétek meg emlékezetemet, és ne tűrjétek, hogy engem rosszabb színben mutassanak, mint ahogy az igazság megkívánja.

Reménykedjete velem együtt, hogy a Legfőbb Bíró engem nem az elvetemültek közé fog besorolni. Ő a mi mindent megbocsátónk, és tudja, hogy én nem csak saját gyarlóságomnál fogva, hanem talán még inkább azoknak az értetlensége és gőgje folytán pusztultam el, akiket földi útítársaimul adott a végzet.

Viszontlátásra egy jobb világban, ahol én vele, az előttem eltávozottal megtisztultan és büntetlenül fogok találkozni!

Nagyvárad, 1875.

Anyátok

Fráter-Madách Erzsi

VII. BALOGH KÁROLY JEGYZETEI

Balogh Károly (Madách Mária unokája) könyvének (Madách az ember és a költő) írása során számos forrást felhasznált, így többek között olyan (azóta lappangó) leveleket, amelyek Fráter Erzsébet életének végéről tudósítanak. E levélrészletek többségükben megtalálhatók ugyan a könyvében, az eredetik hiányában azonban nem tehetünk mást, mint hogy abban a formában közöljük azokat, ahogyan Balogh Károly kijegyzetelte. (A kézirat Matzon Frigyesné Balogh Anna tulajdonában van.) Balogh Károly könyve további levélrészleteket is tartalmaz, amelyeket viszont a kéziratok között nem sikerült fellelni.

Fráter Erzsébet leveleiből

Kivonatok. Készítettem Sztrégován 1934. jun. 30.

**5470/1875. Nagyváradi város kapit. hivatala
M.[adách] A.[ladár]nak.**

„Dicső emlékezetű megboldogult atyja özvegye Madács Fráter Erzsébet, ki önnek édesanyja, egy idő óta ismét városunkban tartózkodik, hol egyik, hol másik ismerősénél, azonban oly elhagyott állapotban, ruházat nélkül, tisztátalan állapotban, hogy többen - kiknél egy ideig menhelyet talált - megkerestek azíránt, hogy vagy eltávolíttassam a város területéről, vagy pedig ellátásáról gondoskodjam; én tehát egyrészt kötelességemből, míg másrészt megboldogult atyja dicső emléke iránti tiszteletből folyólag tudatom tekintetességeddel, miszerint anyja a legnagyobb nyomor s ínséggel küzd: sőt éjjeli szállása sincs; egy ily anyának a legsürgősebb támogatás s segélyre van szüksége.

Megtörtént több ízben, hogy éjjeli szállásért önként jelentkezett a városhatárnál az éjjeli szolgálatot teljesítő rendőr biztosnál Isten nevére esdve s könyörögve éjjeli szállásért miután nincs kihez és hová fordulnia. Ezen elősorolt adatokkal csak némüleg akartam ecsetelni az iszonyú helyzetet, mellyel küzd édesanyja.

Ennélfogva midőn ezt mély megilletődéssel tekintetességed tudomására hozni kívánom, egyszersmind bízva önnek megboldogult dicső emlékezetű atyjától örökölt nemeskeblűségére s nagylelkűségére, tudom, miként felesleges említenem azt, hogy gyermek mivel tartozik szüleinek, mert meg vagyok győződve arról, hogy ön ereiben is igazi magyar nemesi vér forr s méltó utódja kíván lenni megboldogult dicső emléké atyjának.

Felkérem tehát tekintetességedet, hogy az itt le nem íráható szorongatott helyzetben levő édesanyjáról mihamarabb gondoskodni s engem szándékáról körülményesen - 8 nap eltelte alatt - annál is inkább értesíteni méltóztassék, mert ellenesetben kénytelenítve leendek a törvényes eljárást édesanyja irányában foganatba venni.

N[agy]v.[áradi] 1875. szept. 30.

Serényi főkapit.[us]

(Fráter Erzsi a f[ő]k[a]p[i]t[ány]hoz fordult ugyanis, kérve, még ki nem fizetett 400 ft. illetményét (tartásdíj) szorgalmazza M. A.-nál.)

M. A. felelete: a hivatalos átiratot „e hivatal hatáskörét és az ügy természetét tekintve mint *privát levelet* tekintem s mint ilyenre, de csakis ilyenre privát levélben a következőket van szerencsém felelni:

M. I. édesatyám végelválsági szerződése szerint F. E. nejének 840 ft. életjáradék fizetését elvállalta ezen kötelezettségét én örököltem. Ezen kívül én jogilag semmire sem vagyok kötelezve a világ semmiféle törvénye által. Ezen életjáradék többszörösen lefoglalva és felültáblázva van. Ha F. E. ezen életjáradékot előre elköltötte, úgy ő jogilag azon község terhére esik, hol utólszor tartózkodott, vagy ahol született. Én nálam sohasem lakott és nem is fog lakni! - Ez a dolog jogi oldala.

Társadalmi, hogy úgy mondjam morális szempontból én mindannak dacára, hogy éppen életjáradékát minden vagyonomra betábláztatta, ami nekem a további hipotekárius hitelt elvágta, engem tönkre juttatni akar, én mégis most már juli, august, szept., october hónapokra csupán gyengeségből havonként 25 o. é. forintot fizetek Szakal László ügyvéd özvegyének Margittán, tartása fejében, ruházatára pedig eddig egy ízben 25, egy ízben 9 forintot küldtem (együtt 134 ft), mit is postai vevényekkel és a nevezett özvegy leveleivel bizonyíthatok. Természetes, hogy sem én, sem nevezett özvegy nem akadályozhatja őtet kóborlásaiban. Midőn tehát ezeket tisztelettel közölném, egyszersmind fogadja őszinte tisztelettel köszönetemet szíves jóindulatáért családom régi jó neve iránt s minden esetre remélem, hogy *teljes hivatalos hatalmával* kényszeríteni fogja, hogy lakjon ott, hol lakásáért könyörületből fizetnek. Vagy ha igaz lenne, hogy utóbbi időkbeli rendetlen életmódja megzavarta elméjét (miután ez előtt ezen eset nem volt), oly mértékben, hogy szabadon nem lehet hagyni, akkor is uraságod minden esetre a jog és kötelesség szerint fog eljárni, ha az ilyen esetekben szokásos eljárást hivatalosan megindítja egy nyilván. intézetbe való elhelyezése végett. Én állapotát akkor is enyhíteni fogom, de magam irányában semmire sem kötelezem még privát levélben sem...”]

1875. jún. 13-án írja M.[adách] A.[ladár] F.[ráter] B.[élá]-nak: Kedves Bátyám (A levél eleje másutt leírva!).

Alkudozik. Ha Fr. fizet, akkor ő is. fizessenek együtt egy összeget valakinek, aki F. E.-t eltartja, de *közösen!* De „ha azt hiszi bátyám, hogy így sem jövünk ki véle, úgy, mint ideiglenes állapotot kérem ezt berendezni, amíg vagy gyámság alá lehet helyezni, vagy esetleg talán a Lipót mezőre - utolsó 2 esetben a megajánlottnál nagyobb áldozatra is hajlandó leszek, de bátyámnak, mint anyám testvérének illendőbb lesz a két esetben az eljárást megindítani. Tökéletesen el vagyok határozva a fent írt ajánlatomon kívül egyebet nem tenni, s fogom tudni magamat anyám netaláni tolakodása ellen védelmezni.”]

Margitta 875. jún. 28.

Szakáll Lászlónő tudatja M.[adách] Aladárral, egyidejűleg a b[alassa]gyarmati járásbíróssággal, hogy Fráter Erzsi „örjült” az utcákon mezitláb jár-kei és a réteken alszik. Kéri M. A.-t, hogy „legyen legalább annyi szívességgel, hogy vitesse be N[agy]váradra a bolondok házába.” - „Fráter Béla testvére reá se néz” - „akár mi úton pazarolta is el amiye van, mégis hidegebb volna az olyan gyerek a kőnél, aki édesanyján nem segítene.”

(Fráter Béla az én megboldogult férjem testvérét bírja nőül - írja másutt Szakállné.)

9, majd 25 forint küldését kéri.

A levelet a b[alassa]gyarmati járásbíróság küldi meg M. A.-nak 4054. sz. i. 1875. júl. 8-án.

Margitta 875. aug. 18.

„ha pénz jön kezéhez egy nap elherdálja és el is csalják tőle. Tsak egy kis ruhára egyéb semmire, mert akkor még zavartabb a szeszes italoktól - most hogy rendesen él, nem oly zavart.[’]” (Erre M. A. küldött Sz.-nének tartásra 25 f, ruhára 25 f-ot.)

Fráter Béla Cséhtelekéről 875. jún. 18.

„itt senki sincs ki vele bajoskodni, jobban mondva magát különös magaviseletéveli kényelmetlenségnek kitegye. Úgy látom, hogy a balsors nem akarva is nyakunkba varrta.[’]”

u. ez jún. 23. Cséhtelek, a margit[t]ai fogadónak 350 frt.-tal tartozott, s ez bepörölte.

1875. jún. 24. Cséhtelek. M. A. és Fráter B. alkudoznak. Egyik sem akar fizetni, míg a másik is nem fizetett.

Fráter jún. 27-én, Cséhtelek. (Hiába alkudoztak!) Anyádat a nagyvilágba visszabocsájtani kellett, saját hanyagságod miatt.

Tudd meg tehát:

Hogy anyád a családnak szégyenére faluról falura kóborog. - 3 hónap óta nem vett tiszta ruhát, lábait már nem fedi cipő, múlt pénteken a margittai hetivásár alkalmával a híd alatt ült egy világ láttára, ma holnap éhen fog elveszni s én oly szegény vagyok, hogy rajta a legjobb akarattal sem segíthetek, ha te mindezt nem szégyenled, s jobb érzületed őt meg nem szánja... - ám lásd mi fog vele történni!

Nagyvárad, 1875. nov. 17. Baranyi Adolf írja Madách Aladárnak:

Édes Aladár öcsém!

Miután szegény anyád még augusztus havában Szakáll Lászlónétól (annak állítólagos rossz bánásmódja miatt) Margittáról eltávozott, és különféle viszontagságok után ismét Nagyváradra vetődött, itt kezdetben az előkelőbb szállodákban, majd kisebb vendéglőkben és kocsmákban tartózkodott, fizetéseképtelensége mellett azonban minden értékesebb tárgyait részint zálogban ott elhagyogatván, részint minden ruháit is eladogatván, hogy mindennapi élelmét kiteremthesse, azokból is kizárta, később hol egyik, hol másik ismerőshez beszállásolta magát, de részint beteges és dezolált állapota, részint szeszélyes és megfélemlítő természete miatt sehol sem tűretvén, annyira kiszorult mindenütt, hogy a szó szoros értelmében menhely nélkül maradván nappal az utcákon csavarogni s éjjel is ott fetrengeni kénytelenítettvén, az éjjeli őrök által több ízben be is kísértetett, s csavargó és kétes jellemű személyekkel a városháza

börtönébe záratott. - Ezen rémes hír után megkönyörülven rajta, magunkhoz befogadtuk szegényt, ki már napok óta éhezett, s fekélyekkel és tetűvel telve volt; nőm s leányom ápolásuk alá vették, testéről lefoszlott undok rongyai helyett saját ruháikba öltöztették, s egyéb kényelméről lehetőleg gondoskodtak. Elmezavarodottságán kívül utóbbi időben epileptikai rohamok gyakrabban fordulván elő, előbb egy a szomszédságunkban lakó jó asszonynak ápolását vettük igénybe, de állapota mindinkább veszélyesebbé válván, az orvos tanácsára kórházi ápolásra kellett őt bízunk; - s így történt, hogy f. hó 10-én saját beleegyezése szerint, a megyei kórházba tanácsolt felvétele után oda el is vittük, hol azóta naponta többször meglátogattuk, gondnokkal, ápolókkal s orvosokkal is beszélve, őtet ezeknek különös figyelmükbe ajánlottuk. Mint ő maga is beismerte, csakugyan a legjobb bánásmódban részesült, már-már javulását reméltük, azonban egy rendkívüli epileptikus roham ma délben eloldotta gyenge élete fáklyáját. Utóbbi napokban igen megváltozott eddigi nyugtalan természete -, igen csendes volt, gyakran felsóhajtott gyermekei után, leginkább Téged, kedves Aladárját emlegette, néha nővéredet Jolánkát is - félreismerhetetlenek voltak némi lelki furdalásai is miattatok - végbúcsújaként anyai áldását adta Reátok.

Fráter Erzsí fiához, Nagyvárad, nov. 8. 865.

Kedves fijam Aladár! Hoszú halgatás után fogad soraimat szívesen, nem kívánok ugyan levelednek minden pontjára oly merészen felelni, mint te ezt kérdőleg tevéd, mert anyai szeretetem tiltja azt, hogy még a világ színpadán el nem fásult, vagy eléggé meg nem szilárdult kebledet sötét szavakkal és tényekkel dúljam szét és így a multak fátyolált felnem lebentem előted. - De légy nyugot hogy mamácskád szívét sötét szavaid szét nem tépték, oljan az, mint a vijasz, - minden, mi delejesen meleg, olvadóvá, lágyá teszi azt, mig ellenben ami sötéten zord, acél keményre dermeszti azt (és nékem Sztregova ilyen volt!)

(Pestre írta M. A.-nak: Nagyhíd u. 9. sz. alá. - Jelzi, hogy 11-én Pestre jön.) Aláírva: Csókol igazán szerető édes anyád

Madách-Fráter Erzsébet

1872. ápr.-tól 1873. dec. végéig Balassagyarmaton lakott a Zöldfa vendéglőben, de nem fizetett. Teller Ignác vendéglős a számlát M. A.-nak megküldi.

1871. dec. utazott le M. A. Nagyváradra. Egy Kádár Lajos nevű úrtól kapott levelet, melyben ez közli, hogy anyja súlyosan beteg, örülesi rohamai vannak. De M. A. ezt nem tapasztalja. F. E. is cselédjét s ismeretlen cinkosát vádolja, hogy betegségét az ő gonoszságuk okozza. - Pénz kérdés!

1875. halála előtti hónapokban Margittán tartózkodik özv. Szakáll Lászlóné Batta Juliánna házánál. Nem fér vele össze.

1874-ben Tótiban (megszólítás: Aladár!

csókol anyád Erzsí.)

(**M. A. feljegyzései:** Bgyarmatra jött 72. ápr. 18. - maradt 73. dec. végéig; - Nagyváradon segélyezés alatt 1873. dec. 30. - 1874. okt. 4. - Ekkor M. A. beszüntette a segélyezést!!)

†F. E. 1875. nov. 17.

1866. ápr. 18. este †Fráter Erzsi apja, de ő már Nagyváradon lakott.

75. febr. Margitta (fijam! - anyád Madáchné)

„ha a 204 forint e hó 23-án itt nem leend, én téged végrehajtás mellett megzalogosítatlak.[’’]

1875. jún. 8. Fráter Béla, Erzsi testvére Cséhtelekről szigorúan felszólítja, hogy tegyen eleget gyermeki s emberi kötelességének, és segítse anyját, kinek „még csak leváltó inge sincsen” - „már 3 hónapja, hogy mindig egy van rajta, így maholnap a férgek alkalmatlanságának leend minden bizonnyal kitéve”. -

Erre M. A.: Én anyámnak évenként 840 frt életjáradékot füzetek, hogy avval mi történik, arról nem tehetek, különben nem is ösmerem, s egyetlen emlékem tőle egy kopasz hely fejemen, honnét hajamat, mint gyermeknek tövestől kiszaggatta. Egy gyöngé órában mégis megszántam, s kezdtem segíteni, de ezen segélyemet is oly hallatlan dacosan és durván fogadta, hogy pár hónap múlva ezt is beszünttettem.

VIII. HÁROM GYÁSZHÍR

Fráter Erzsébet haláláról az első tudósítás a Nagyváradban jelent meg, 1875. november 19-én (pénteken), „Az öreg néni” aláírással. Az írást Gajdos Attila (Kolozsvár) találta meg a közelmúltban, s ugyancsak ő adta az álnév feloldását: Erdélyiné Mikes Róza a cikk szerzője, aki újságíróként több Bihar megyei lapnak dolgozott, s két elbeszélés- kötete jelent meg.

Nagyvárad, 1875. nov. 19. péntek

A bihar m. közkorház boncztermében

November, 17-én 1875.

Ismét csalódtam, azt hivén, elég
Ledönteni a multnak rémeit
S szabad versenyt szerezni az erőnek. -
Kilöktem a gépből egy fő csavart,
Mely összetartá a kegyeletet;
S pótolni elmulasztám más erősbbel.
Mi verseny az, hol egyik kardosan
Áll a meztelen ellenek szemében.
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harcza az egy koncز felett,
Én társaságot kívánok helyette
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt. -
Ez elfog jönni, érzem jól, tudom,
Vezess, vezess Lucifer, e világba. - -

A terem besötétül, s a középén álló bonczasztalon fekvő, még alig kihült tetemről föllebentik előttem a fátyolt. - - - Ott fekszik a főntebb írt világhírű tragödia írójának neje M a d á c h I m r é n é !... Valami megnevezhetlen, lelket rázó fájdalom fogta el lényemet a pillanat benyomása alatt.

Haza kísért e fájdalmas érzés... Itt van íróasztalom előtt is ama velőtégető boncztermi látomány...

A világhírű tragödia író nejének teteme...

Ha nagy szelleme sejthette volna e sötét jövőt, a mely hátramaradt nejének jutott osztályrészül. Ha sejtette volna e szomorú tragédiát? Ha előre megérezte volna látnoki szelleme a nyomort, az inséget, a mely gyermekeinek anyját érendi egykor!

Hiu káprázat volt élete...
Most boldog - nyugodni ment. -

(A lélek-harang megcsendül)

Megcsendül im az estharang,
Bevégezők; el, nyugalomra.

Kiket a regg uj létre költ,
A nagy művet kezdjék el újra. - -

Jövőjét vágyta látni minden:
S szemét behunyta most ijedten.

Ott fekszik közszemlére kitéve. Gyermekai távol, dús, gazdag rokonai közel bár, de mégis távol tőle. Egy rokon maradt hű hozzá az inségben, a nyomorban is: egy szellemgazdag rokon, ki gondoskodik végtisztesség tételéről, s bár anyagilag nem járulhat; de azon reményben, hogy távollevő gyermekei fedezendik a költséget - rendezi a nagy szellemű író nevének temetését, mely a „biharmegyei köztemető”-ből szombaton menend véghez.

Legyen boldogabb ott a síron túl!

„Az öreg néni.”

Bihar, 1875. nov. 20. szombat

Az ember tragédiája. Madách Imréné, a fenomenális költő neje, a legnagyobb nyomorban halt el a hó 17-én Bihar megye köztemetőjében. Fájdalomból, az élet keserűségeiből csordultig telt poharat adott az elhunynak balvégzete. Fenéig kiürítette. Hibáira vessen fátyolt a tünő emlékezet, legyen hamvainak könyű a föld!

Temesi Lapok, 1875. nov. 26. péntek

- Egy nő tragédiája. Madách Imre az „Ember tragédiája” halhatatlan szerzőjének neje szomorú véget ért. Férje halála óta mindig mélyebbre-mélyebbre taszították a csapások, míg végre a napokban elzúllott létét a biharmegyei köztemetőjében fejezte be. „Ott fekszik közszemlére kitéve, írja a »Nagyvárad.« Gyermekai távol, gazdag rokonai közel bár, de mégis távol tőle. Egy rokon maradt hű hozzá az inségben, a nyomorban is: egy szellemgazdag rokon, ki gondoskodik, hogy az elhunyt a végtisztességben részesüljön, de ez - maga is szegény lévén - csak azon reményben teszi, hogy távollevő gyermekei fedezendik a költséget.” Ez rendezi a nagyszellemű író nevének temetését, mely a „biharmegyei köztemető”-ből szombaton ment véghez.

A KÖNYV ELŐFIZETŐI

Balázs Zsuzsanna	Nagykürtös (Vel'ký Krtiš)	Hajdú Ildikó	Buják
Bálint Mónika	Vanyarc	Hegedűs Henrietta	Bokor
Balogh Zoltán	Budapest	Hellenpach Eszter	Bercel
Bangó Hajnalka	Acsa	Hevér Erika	Peröcsény
Baráth Laura	Felsőtold	Hevér Katalin	Peröcsény
Bárdos Beáta	Pásztó	Hidvéghy Sándorné	Budapest
Bartha Katalin	Ludányhalászi	Hives Orsolya	Salgótarján
Bedő Mária	Szarvasgede	Horváth Borbála	Pásztó
Belohorecz Brigitta	Salgótarján	Horváth Mónika	Kálló
Bencsok Ildikó	Ipolyság (Šahý)	Horváth Szilvia	Dorogháza
Benedek Anett	Bernecebaráti	Hován Henrietta	Salgótarján
Benedek Bernadett	Kálló	Hraskó Lívia	Ipolyhidvég
Benus Bernadett	Szarvasgede		(Ipel'ské Predmostie)
Benyovics Tímea	Bercel	Hrnčár Zsuzsanna	Galgaguta
Berecz Nikoletta	Szécsényke	Hugyeczi Ildikó	Pásztó
Beró Edina	Pásztó	Huszárik Renáta	Nógrádsáp
Bóbis Katalin	Nézsza	Illés Anita	Pásztó
Bocskai Henrietta	Salgótarján	Jánoska Mária	Léva (Levice)
Brindza Andrea	Pusztaberki	Kakuk Zsuzsanna	Pásztó
Broánár Éva	Romhány	Kamody Anikó	Buják
Bronner Anna	Mátranovák	Kapor Zsuzsanna	Pusztaberki
Buócz Annamária	Felsőtold	Kaszás Mónika	Jobbágyi
Csampa Mária	Ipolykér (Kiarov)	Katona Erika	Szarvasgede
Csekő Tímea	Kosd	Kelemen Bernadett	Alsótold
Cserényi Zsófia	Bokor	Kelemen Kitty	Szurdokpüspöki
Cseri Andrea	Ipolybalog (Balog nad Ipl'om)	Kelemen Nikolett	Ecseg
Cservenák Ágnes	Magyarnándor	Kellner Krisztina	Salgótarján
Csonka Katalin	Ludányhalászi	Kenyeres Beáta	Felsőtold
Csoór Nikoletta	Pásztó	Keresztes Anikó	Diósjenő
Csupor Tibor	Budapest	Király Franciska	Egyházasdengeleg
Czene Zsuzsanna	Salgótarján	Király Judit	Bátonyterenye
Danyi Szilvia	Felsőpetény	Kiss Nikoletta	Buják
Deák Krisztina	Endrefalva	Kiss Zsuzsa	Rimóc
Dorcsák Diána	Mihálygerge	Knoska Henrietta	Kisbágyon
Durucz Éva	Hasznos	Kollár Edit	Vanyarc
Dutkiewicz Andrea	Ipolyság (Šahý)	Koós Rita	Bátonyterenye
Erdei Magdolna	Vámosmikola	Kopunovics Edit	Héhalom
Erdős Anikó	Mátraszőlős	Kovács Beáta	Ipolynagyfalu
Fazekas Annamária	Nógrád		(Vel'ká Veš nad Ipl'om)
Fehér Zsuzsanna	Pásztó	Kristóf Angelika	Palást (Plášťovce)
Dr. Fejér László	Budapest	Krizsán Éva	Vanyarc
Fekete Éva	Pásztó	Kucsik Andrea	Alsótold
Fekete Melinda	Alsótold	Kuszi Katalin	Bér
Forgó Edina	Héhalom	Kürti Gréta	Mátraterenye
Friss Péter	Budapest	Lakatos Ágnes	Bernecebaráti
Gál Melinda	Nagykeresztúr	Leblancné Kelemen Mária	Tatabánya
Gembolya Andrea	Peröcsény	Lenkó Judit	Mihálygerge
Gemer Krisztina	Ipolynyék (Vinica)	Lunárcsik Mariann	Lőrinci
Gergely Éva	Kozárd	Madlena Ivett	Ecseg
Gordos Katalin	Egyházasgerge	Malina Noémi	Sámsonháza
Gottweis Csilla	Kemence	Matus Edina	Nézsza
Grósz Ágnes	Nagybörzsöny	Mátyási Mária	Szécsényke
Győri Adrienn	Salgótarján	Matyó Anikó	Nógrádsáp

Medla Melinda	Pásztó	Sinkó Zsuzsanna	Vanyarc
Mészáros Olívia	Rétság	Sulyok Ildikó	Tar
Miklós Bianka	Karancslapujtő	Surin Marianna	Szirák
Molnár Angelika	Pásztó	Szabó Adrienn	Pásztó
Moravcsik Edit	Nógrádsáp	Szabó Erzsébet	Palotás
Morvai Bettina	Dorogháza	Szabó Krisztina	Litke
Mrázik Gréta	Keszeg	Szabó Tünde	Budapest
Nagy Marietta	Vámosmikola	Szabos Tünde	Ipolyság (Šahý)
Nagy Veronika	Nagycsalomja (Vel'ká Čalomija)	Szappan Kohári Judit	Pásztó
Nagy Viktória	Bátönyterenye	Szatmári-Nagy Zsuzsanna	Nagybörzsöny
Nagy Viktória	Romhány	Szigeti Mariann	Vanyarc
Nemes Katalin	Ipolynyék (Vinica)	Szigetvári Andrea	Nézsá
Német Katalin	Szarvasgede	Tari Zsuzsanna	Kozárd
Oláh Piroska	Egyházasgerge	Tomek Tímea	Nézsá
Ollé Krisztina	Karancsbeszi	Tornyos Gabriella	Vanyarc
Orgoványi Tünde	Erdőkürt	Tóth Ágnes	Nógrádsáp
Oroszlán Krisztina	Ipolynagyfalu (Vel'ká Veš nad Ipl'om)	Tóth Gabriella	Ipolyság (Šahý)
Oszacsi Ildikó	Palotás	Tóth Judit	Karancsbeszi
Pálinkás Bernadett	Buják	Tóth Katalin	Hasznos
Pásztor Szilvia	Bokor	Tóth Mónika	Jobbágyi
Paulik Éva	Bér	Trencsényi Anita	Kelenye (Klečany)
Péter Henrietta	Varsány	Valenta Linda	Salgótarján
Petrán Mónika	Pásztó	Vámos Zsanett	Mátraterenye
Petre Kinga	Bátönyterenye	Varga Katalin	Ipolybalog (Balog nad Ipl'om)
Petre Zsuzsanna	Mátraverebély	Varga Krisztina	Buják
Petrik Melinda	Nézsá	Várhegyi Ágnes	Pásztó
Petrovics Rita	Buják	Várszögi Andrea	Vanyarc
Petrusz Katalin	Sóshartyán	Vass Beáta	Pásztó
Polmüller Edina	Pásztó	Viczián Angelika	Magyarnándor
Rédler Erna	Nógrádsáp	Viczián Boglárka	Bernecebaráti
Révész Tünde	Tesmag (Tešmák)	Vincze Erzsébet	Budapest
Rozgonyi Adrienn	Egyházasgerge	Viskovits Réka	Nagybörzsöny
Sándor Szilvia	Kisbágyon	Wachnovszki Renáta	Mátramindszent
Sári Zsuzsanna	Nagybörzsöny	Wollent Éva	Ipolyság (Šahý)
Sebestyén Csilla	Szécsényke	Wollent Ida	Ipolyság (Šahý)
Simák Viktória	Bercel	Zalányi Krisztina	Bercel
Simon Judit	Budapest	Zsíros Angelika	Buják
		Zólyomi Kinga	Pásztó